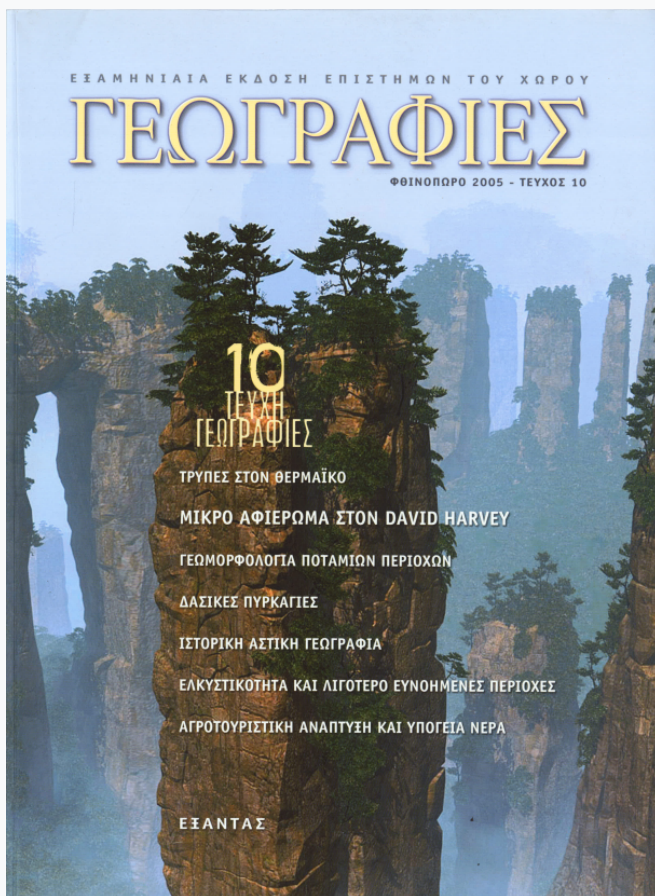

Γεωγραφίες

Αρ. 10 (2005)

Γεωγραφίες, Τεύχος 10, 2005

ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΕΥΝΟΗΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ: ΤΙ ΠΙΣΤΕΥΟΥΝ ΟΙ ΑΡΧΗΓΟΙ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ

Θανάσης Κίζος, Ιωάννης Σπιλάνης, Στέργιος Παλακίδης

ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΕΥΝΟΗΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ: ΤΙ ΠΙΣΤΕΥΟΥΝ ΟΙ ΑΡΧΗΓΟΙ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΣΤΗ ΛΕΣΒΟ

Θανάσης Κίζος,* Ιωάννης Σπιλάνης,** Στέργιος Πραλακίδης***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ως ελκυστικότητα μιας περιοχής μπορεί να θεωρηθεί η εικόνα που έχουν για αυτή διάφορες ομάδες πληθυσμού και η οποία εκφράζεται από την απόφαση για εγκατάσταση και/ή οικονομική δραστηριότητα σε αυτή. Στην εργασία αυτήν η ελκυστικότητα μιας Λιγότερο Ευνοημένης Περιοχής (ΛΕΠ), της Λέσβου, για μια ομάδα κατοίκων της, τους αρχηγούς αγροτικών εκμεταλλεύσεων, εξετάζεται με τη βοήθεια δύο διαφορετικών μεθόδων εκτίμησης. Η πρώτη μέθοδος αναφέρεται σε αντιλήψεις, πεποιθήσεις και νοοτροπίες ομάδων κατοίκων της περιοχής, υποθέτοντας την άποψη ότι μέσα από αυτές μπορεί να συγκροτηθεί μια ολοκληρωμένη εικόνα της ελκυστικότητας της περιοχής, και η δεύτερη χρησιμοποιείται ως συμπλήρωμα και επέκταση της πρώτης, καθώς αναφέρεται σε χαρακτηριστικά της περιοχής η επιλογή των οποίων βασίζεται στα συμπεράσματα της πρώτης μεθόδου. Εξετάζεται η εφαρμογή των μεθόδων και επιχειρείται η περιγραφή ενός ενιαίου πλαισίου εκτίμησης της ελκυστικότητας, που μπορεί να αποτελέσει εναρκτήριο σημείο για περαιτέρω προσπάθειες εκλέπτυνσης και αξιοποίησης του ορισμού της ελκυστικότητας και της μεθόδου εκτίμησής της για συγκεκριμένες περιοχές και κοινωνικές ομάδες που προτείνεται εδώ.

Attractiveness and Less Favoured Areas: What Farmers in Lesvos Think

Thanasis Kizos, Ioannis Spilanis, Stergios Pralakidis

ABSTRACT

The attractiveness of an area can be defined as the image of the area for different population groups. It is expressed through a series of beliefs and attitudes, such as the decision for permanent residence in the area and/or economic activation in it. In this paper, the attractiveness of Lesvos, a LFA island area, is examined through two different methods for estimating attractiveness. The first one refers to beliefs and attitudes of certain groups of the area's residents, supposing that through them a complete picture of the attractiveness of this particular area can be obtained, while the second one completes and expands the first, for it refers to specific area characteristics that reflect attractiveness views as they are portrayed by the findings for the groups of the first method through measurable indicators. Differences and similarities in the attractiveness' constructions are analyzed and finally a possible synthesis of the different methods is proposed, in an integrated definition and measurement frame for estimating attractiveness.

* Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, e-mail: akiz@env.aegean.gr.

** Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, e-mail: gspi@aegean.gr.

*** Χωροτάκτης, Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, e-mail: spralak@gmail.com.

1. Εισαγωγή: Λιγότερο Ευνοημένες Περιοχές

Αν και η έννοια των Λιγότερο Ευνοημένων Περιοχών (ΛΕΠ) χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο τόσο στην επιστημονική βιβλιογραφία (Σπιλάνης κ.ά. 2004, Skuras et al. 2005) όσο και στη χάραξη αναπτυξιακών πολιτικών, εντούτοις συχνά επικρατεί σύγχυση όσον αφορά στις περιοχές που εντάσσονται στη κατηγορία. Ιδιαίτερα δυσδιάκριτα είναι τα όρια μεταξύ των μειονεκτικών και των προβληματικών περιοχών. Ως προβληματικές θεωρούνται όλες εκείνες οι περιοχές που παρουσιάζουν διαρθρωτικά προβλήματα που δεν τους επιτρέπουν να είναι ανταγωνιστικές σε εθνικό-παγκόσμιο επίπεδο (Σπιλάνης κ.ά. 2004, Λαμπριανίδης 2000). Αντίθετα, στις μειονεκτικές περιοχές η αναπτυξιακή υστέρηση οφείλεται πρωτογενώς σε μόνιμα φυσικά χαρακτηριστικά που δεν επιτρέπουν τη διατήρηση ή την εγκατάσταση ανταγωνιστικών δραστηριοτήτων όμοιες με εκείνες των «ευνοημένων» περιοχών. Η σύγχυση επιτείνεται καθώς συχνά οι προβληματικές και οι μειονεκτικές περιοχές παρουσιάζουν όμοια χαρακτηριστικά (χαμηλό ΑΕΠ, φθίνουσα παραγωγική βάση, γερασμένο και περιορισμένων δεξιοτήτων πληθυσμό κ.τ.λ.).

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση η αναγνώριση της μειονεκτικότητας ξεκίνησε το 1975 με την εισαγωγή της έννοιας των Μειονεκτικών (ή Λιγότερο Ευνοημένων) Περιοχών (Οδηγία 75/268, «Περί ορεινής και ημιορεινής γεωργίας και της γεωργίας σε λιγότερο ευνοημένες περιοχές»). Η Οδηγία αυτή προέβλεπε την εφαρμογή προγράμματος ενίσχυσης γεωργών και κτηνοτρόφων σε περιοχές όπου η αγροτική παραγωγή υπόκειται σε περιορισμούς, είτε γεωγραφικής φύσης (ορεινές, άγονες περιοχές), είτε πολιτικής-οικονομικής φύσης (απομονωμένες και παραμεθόριες περιοχές). Η εφαρμογή του προγράμματος έχει να κάνει τόσο με την αποζημίωση των παραγωγών σε αυτές τις περιοχές, καθώς αυτοί υποχρεώνονται να ανταγωνιστούν παραγωγούς άλλων πλεονεκτικών περιοχών με ίσους όρους εξαιτίας του ενιαίου ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου, όσο και με τη διατήρηση του αγροτικού πληθυσμού σε αυτές τις περιοχές, παρέχοντας οικονομικά κίνητρα στους παραγωγούς τους (Fennel 1997).¹

Εκτός από την Κοινή Αγροτική Πολιτική, η έννοια των μειονεκτικών περιοχών χρησιμοποιήθηκε σιγά-σιγά και για να χαρακτηρίσει περιοχές όπου τα κυρίως γεωγραφικής φύσης προβλήματα εμποδίζουν τη δημιουργία συνθηκών ίσου ανταγωνισμού με τις άλλες περιοχές. Ήδη από το 1987 η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή σε έκθεσή της θεωρεί το σύνολο των νησιωτικών περιοχών ως μειονεκτικές (ΟΚΕ 1987), ζητώντας με τον τρόπο αυτόν ειδική πολιτική, ενώ μια παρόμοια λογική κυριάρχησε στην κατάταξη των ιδιαίτερα αραιοκατοικημένων περιοχών της Φινλανδίας και της Σουηδίας ως περιοχές στόχου 6 στη διαρθρωτική πολιτική της Ε.Ε.

Η προσέγγιση αυτή συνεχίζεται και στη 2η Έκθεση σχετικά με τη συνοχή, όπου τα νησιά μαζί με τις παράκτιες, τις αραιοκατοικημένες και τις ορεινές περιοχές κατατάσσονται μεταξύ των περιοχών με ειδικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά για τις οποίες η Ε.Ε. «καλείται να συνεχίσει τις πολιτικές προώθησης της ανάπτυξης εφαρμόζοντας εξειδικευμένα μέτρα» (Ε.Ε. 2001, σ. 34-35). Η 1η έκθεση προόδου που ακολούθησε προχώρησε ακόμη περισσότερο, κατατάσσοντάς τις στις περιοχές με σοβαρά φυσικά ή γεωγραφικά μειονεκτήματα, αναγνωρίζοντας ότι ορισμένες από αυτές (π.χ. τα νησιά) μπορεί να συνδυάζουν περισσότερα από ένα μειονεκτήματα: απομόνωση, ορεινό έδαφος, αραιό πληθυσμό (CEC 2002).

1. Οι κατηγορίες των μειονεκτικών περιοχών που εισήχθησαν με την αρχική Οδηγία ήταν δύο: ορεινές περιοχές και μειονεκτικές περιοχές, ενώ με τον Κανονισμό 1257/99 (που αντικατέστησε τον Κανονισμό 950/97 και την αρχική Οδηγία), εισήχθη και 3η κατηγορία μειονεκτικών περιοχών, οι οποίες είναι οι περιοχές όπου η αγροτική παραγωγή υπόκειται σε περιβαλλοντικούς περιορισμούς.

Έτσι, ο ορισμός των ΛΕΠ αποκτά ευρύτερη σημασία από την αρχική στενή αναφορά σε όρους αγροτικής παραγωγής και αφορά στη γενικότερη ανάπτυξή τους. Η ευρύτερη αυτή αναφορά έχει νόημα, καθώς, αν και οι αναφορές σε μειονεκτικές περιοχές καλύπτουν (στην Ευρώπη αλλά και γενικότερα στον κόσμο) πολλές διαφορετικές περιπτώσεις και οι γενικεύσεις είναι δύσκολες (Skuras et al. 2005, Λαμπριανίδης 2004, Σπιλάνης κ.ά. 2004, Ruben et al. 2004, Ruben & Pender 2004), στις περισσότερες περιπτώσεις, αν όχι σε όλες, ορισμένες γενικές τάσεις στην οικονομική και κοινωνική δομή είναι κοινές. Στην πλειοψηφία τους, και κυρίως σε ορεινές, απομονωμένες και νησιωτικές περιοχές, παρατηρείται πληθυσμιακή συρρίκνωση και κυρίως αποψίλωση από τα δυναμικότερα στοιχεία του πληθυσμού (νέοι, γυναίκες και μορφωμένοι) ως αποτέλεσμα της αναπτυξιακής υστέρησης, γεγονός που επιδεινώνει ακόμη περισσότερο την κατάστασή τους.

Το γεγονός αυτό δεν συνεπάγεται ότι η αναπτυξιακή κατάσταση των περιοχών αυτών είναι παγιωμένη και δεν μπορεί να μεταβληθεί. Αντιθέτως, τόσο μια σειρά από αναπτυξιακά προγράμματα και παρεμβάσεις όσο και γενικότερες κοινωνικοοικονομικές μεταβολές έχουν μεταβάλει τη «μειονεκτικότητα» πολλών τέτοιων περιοχών πρόσφατα. Ένα «μέτρο» της μειονεκτικότητας των περιοχών μπορεί να είναι και η «ελκυστικότητα» τους, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως η εικόνα που έχουν για μια περιοχή διάφορες ομάδες πληθυσμού (Maillet 1998). Οριζόμενη κατ' αυτό τον τρόπο, η ελκυστικότητα μιας περιοχής τελικά μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη διερεύνηση των αντιλήψεων και απόψεων διάφορων κοινωνικών ομάδων για το χώρο γενικότερα, οι οποίες εκφράζονται από την επιθυμία για μόνιμη κατοικία και/ή οικονομική δραστηριότητα σε αυτή (Σπιλάνης κ.ά. 2004). Αν και η έννοια της ελκυστικότητας δεν περιορίζεται στις μειονεκτικές περιοχές αλλά έχει ευρύτερη αναφορά, η μελέτη των διαφοροποιήσεων που περιλαμβάνουν μειονεκτικές και μη περιοχές μπορεί να βοηθηθεί σημαντικά με τη χρήση της, όπως επιχειρείται να δειχθεί στην παρούσα εργασία. Έτσι, η χρήση της, εκτός από το ότι μπορεί να αποκαλύψει τις αιτίες που προκαλούν την εμφάνιση ή όχι της μειονεκτικότητας, μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για αναλύσεις σε μικρότερες χωρικές ενότητες, στο «εσωτερικό» διοικητικών ή χωρικών ενότητων για να αποκαλύψει διαστάσεις της μειονεκτικότητας (κέντρο και «ενδοχώρα») που καλύπτονται από την αναφορά σε ευρύτερες ενότητες και περιοχές.

Στην εργασία αυτήν εξετάζονται οι παράγοντες διαμόρφωσης της ελκυστικότητας ακριβώς στο εσωτερικό μιας ΛΕΠ, της νήσου Λέσβου. Η ελκυστικότητα της Λέσβου εξετάζεται μέσα από δύο διαφορετικές μεθόδους εκτίμησης, οι οποίες παρουσιάζονται αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα της εργασίας: η πρώτη συλλέγει αντιλήψεις, πεποιθήσεις και νοοτροπίες μιας ομάδας κατοίκων της περιοχής, υποθέτοντας ότι αυτές συγκροτούν μια εικόνα της ελκυστικότητάς της γι' αυτή την ομάδα, και η δεύτερη διαμορφώνει δείκτες για τα χαρακτηριστικά της περιοχής, υποθέτοντας ότι τα χαρακτηριστικά αυτά αντικατοπτρίζουν επίσης τη διαμόρφωση της ελκυστικότητας. Τελικά επιχειρείται η σύνθεση των διαφορετικών αυτών μεθόδων σε ένα ενιαίο πλαίσιο εκτίμησης της ελκυστικότητας, το οποίο προσπαθεί συγκεράσει τις διαφορές και να αναδείξει τις ομοιότητες των δύο μεθόδων.

2. Η ελκυστικότητα στις ΛΕΠ

Η αναζήτηση του περιεχομένου της έννοιας της ελκυστικότητας σε μια σειρά από προσπάθειες εκτίμησής της οδηγεί σε δύο διακριτές προσεγγίσεις: η πρώτη προσέγγιση αναφέρεται σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της περιοχής αναφοράς (EURISLES 1997, EURISLES 2002, E.E. 2000, Cross & Nutley 1999, Copus & Crabtree 1996, Σπιλάνης κ.ά. 2002), και η δεύτερη στις απόψεις και αντιλήψεις των κοινωνικών ομάδων που σχετίζονται με αυτές (Van Dam et al. 2002, Hoggart et al. 1995, Harrington & O'Donogue 1998, Copus & Crabtree 1996, Halfacree 1995, Κίζος & Σπιλάνης 2002α, Haartsen et al. 2003). Σχηματικά, οι δύο αυτές διαφορετικές εκφάνσεις, για τις ανάγκες της συγκεκριμένης ανάλυσης, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «ποσοτική» και «ποιοτική» ελκυστικότητα αντίστοιχα.

Η πρώτη έκφραση της ελκυστικότητας δομείται σε αφηρημένο επίπεδο και εκτιμάται από δείκτες που προέρχονται από ειδικούς. Είναι αυτή που αναφέρεται στα χαρακτηριστικά της περιοχής και του πληθυσμού της, χαρακτηριστικά όπως το μέγεθος του πληθυσμού της περιοχής, η ύπαρξη και διαθεσιμότητα υποδομών και υπηρεσιών, η διαθεσιμότητα θέσεων εργασίας, η ηλικιακή δομή, το εκπαιδευτικό επίπεδο του εργατικού δυναμικού και άλλα, αντίστοιχα με τα χαρακτηριστικά της ελκυστικότητας για τις επιχειρήσεις που αναγνωρίζονται συνήθως [τοποθεσία, πληθυσμός, διαθεσιμότητα υποδομών, διαθεσιμότητα και ποιότητα ανθρώπινων πόρων, διοικητικό-θεσμικό πλαίσιο και κίνητρα (Λαμπριανίδης 2000, Πολύζος & Πετράκος 2001, Mazzarol & Choo 2003)]. Τέτοιες προσεγγίσεις γίνονται είτε από διεθνείς ή υπερεθνικούς οργανισμούς όπως ο EUROSTAT (E.E. 1987, E.E. 1991, E.E. 1994, E.E. 1997, E.E. 1999, E.E. 2001), ο OECD (OECD 1994), το δίκτυο EURISLES (EURISLES 1997), είτε ως προσεγγίσεις εθνικού περιφερειακού σχεδιασμού (Portnov et al. 2000). Η εκτίμηση της ελκυστικότητας βασίζεται σε δείκτες όπως η προσβασιμότητα, η απομόνωση, η ανταγωνιστικότητα, η έρευνα και ανάπτυξη, οι ανθρώπινοι πόροι, οι υποδομές, η διαθεσιμότητα υπηρεσιών κ.λπ., με την παραδοχή ότι οι τιμές των δεικτών αυτών συνδέονται με τις αντιλήψεις περί ελκυστικότητας των κοινωνιών και ότι οι άνθρωποι επιλέγουν την περιοχή κατοικίας και/ή εργασίας με βάση ένα λίγο ως πολύ ορθολογικό μοντέλο αποφάσεων (Portnov et al. 2000). Η αντίληψη αυτή έχει τις ρίζες της στα υποδείγματα οικονομικού ορθολογισμού, με βάση τα οποία οι άνθρωποι τείνουν να επιλέξουν περιοχή κατοικίας σύμφωνα με τις τιμές ορισμένων μετρήσιμων παραμέτρων (Λαμπριανίδης 2000), οικονομικής κατά βάση φύσης, οι οποίες τελικά καθορίζουν και την ελκυστικότητα της περιοχής αυτής. Έτσι, ακόμη και ο καθορισμός των μειονεκτικών περιοχών θα μπορούσε να προκύψει μέσα από προσπάθεια εκτίμησης του βαθμού ελκυστικότητας με βάση τα χαρακτηριστικά των περιοχών.

Η δεύτερη έκφραση της ελκυστικότητας, αντίθετα, συνδέεται με τις απόψεις και τις αντιλήψεις κοινωνικών ομάδων που κατοικούν στην περιοχή της οποίας η ελκυστικότητα είναι ζητούμενο ή σχετίζονται με αυτή με κάποιον τρόπο. Με τη χρήση της επιδιώκεται να απαντηθούν τρεις ερωτήσεις (Van Dam et al. 2002). Η πρώτη ερώτηση επιδιώκει την απάντηση στο ερώτημα: «ελκυστικότητα για ποιον;». Η ερώτηση αυτή αναφέρεται στην ανάγκη ρητού ορισμού της κοινωνικής ομάδας για την οποία γίνεται η εκτίμηση της ελκυστικότητας. Η ανάγκη αυτή αναφέρεται στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους διαφορετικές κοινωνικές ομάδες αντιλαμβάνονται τις παραμέτρους που συγκροτούν την ελκυ-

στικότητα μιας περιοχής (Halfacree 1995, Κίζος & Σπιλάνης 2002α). Άρα προκύπτουν διαφορετικές «ελκυστικότητες» για κάθε ομάδα, οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αναφέρονται σε διαφορετικές περιοχές, καθώς διαφορετικές ομάδες συγκροτούν διαφορετικές εικόνες για την ίδια περιοχή, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της ομάδας στην οποία ανήκουν. Οι ομάδες αυτές παρουσιάζουν εξαιρετική ποικιλία ανάλογα με τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται στον ορισμό τους και τα οποία μπορούν να αναφέρονται στην ηλικία, στο φύλο, στην εισοδηματική κατηγορία, στο είδος της απασχόλησης, στην εθνικότητα, στη φυλή κ.τ.λ. (Van Dam et al. 2002, Halfacree 1995, Cloke & Little 1996).

Η δεύτερη ερώτηση επιδιώκει να απαντήσει το ερώτημα: «ελκυστικότητα πότε;». Το ερώτημα αυτό αναφέρεται στη διαρκή διαπραγμάτευση της ελκυστικότητας μιας περιοχής, καθώς τόσο οι γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες όσο και η αναπτυξιακή πορεία μιας περιοχής ή μιας κατηγορίας περιοχών μεταβάλλονται, συμπαράσφροντας και την ελκυστικότητά τους. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η μεταβολή της ελκυστικότητας της υπαίθρου στις δυτικές κοινωνίες, καθώς αυτή μεταπολεμικά θεωρήθηκε ανεπιθύμητη περιοχή σε πολλά επίπεδα: ως τόπος κατοικίας ήταν απομονωμένος και ανασφαλής, χωρίς τις υποδομές και τις υπηρεσίες που έχει ανάγκη ο σύγχρονος πολίτης αλλά και η σύγχρονη επιχείρηση. Παράλληλα, ως τόπος οικονομικής δραστηριότητας δεν προσέφερε πολλές ευκαιρίες πέρα από την ενασχόληση με την αγροτική παραγωγή, και ως ιδεολογικός «χώρος» συνδέθηκε με τη «συντήρηση» και τις «οπισθοδρομικές ιδέες», σε αντίθεση με την «πρόοδο» και τον «εκσυγχρονισμό» των πόλεων (Γούσιος 1999, Williams 1985/1996, Cloke 1997, Νιτσιάκος 1995). Τελευταία όμως παρατηρείται μια αντιστροφή αυτής της τάσης και των αντιλήψεων για την ελκυστικότητα της υπαίθρου. Η υποβάθμιση της ζωής και του περιβάλλοντος στις πόλεις από τη μια και μια «νοσταλγία της υπαίθρου» (Bunce 1994, Howarth 1995) από την άλλη έχουν αρχίσει να μετατρέπουν την ύπαιθρο στο δυτικό κόσμο και στην Ελλάδα, δυνητικά τουλάχιστον, σε ελκυστικό μέρος για κύρια κατοικία κυρίως, αλλά και για οικονομική δραστηριότητα δευτερευόντως (Marsden 1999). Τα παραπάνω δεν συνεπάγονται ότι έχει αντιστραφεί το ρεύμα αστικοποίησης και εγκατάλειψής της, αλλά μάλλον ότι σε συγκεκριμένες περιοχές αυτές οι τάσεις καταγράφονται ως αποτέλεσμα νέων χρήσεων του χώρου (Marsden 1999, Williams 1985/1996). Αυτό συνεπάγεται ότι τα κριτήρια μέτρησης της ελκυστικότητας δεν μπορούν να παραμένουν σταθερά στο χρόνο, αλλά πρέπει να μεταβάλλονται χρονικά, ανάλογα με αυτές τις μεταβολές στις αντιλήψεις.

Η τρίτη, τέλος, ερώτηση επιδιώκει απάντηση στο ερώτημα: «ελκυστικότητα πώς;». Αν και η απάντηση αυτή φαίνεται προφανής στο φως των όσων έχουν ήδη συζητηθεί για τις προσπάθειες εκτίμησης της ελκυστικότητας μέσα από χαρακτηριστικά της περιοχής από τις άλλες δύο ερωτήσεις που προηγήθηκαν, η τελευταία επαναφέρει το ερώτημα των μεθόδων και κριτηρίων εκτίμησης της ελκυστικότητας μιας περιοχής μέσα από τις απόψεις κοινωνικών ομάδων που σχετίζονται με αυτή. Πρακτικά, η απάντηση αυτής της ερώτησης έχει να κάνει με την ανάγκη ρητού προσδιορισμού των μεθόδων και κριτηρίων μέτρησης για κάθε περιοχή και κοινωνική ομάδα όπου διενεργείται αυτός ο προσδιορισμός. Έτσι, η 3η ερώτηση ολοκληρώνει το μεθοδολογικό περίγραμμα που πρέπει να ακολουθηθεί κάθε προσπάθεια εκτίμησης της ελκυστικότητας με τη χρήση των απόψεων κοινωνικών ομάδων που ξεκίνησε με τις άλλες δύο ερωτήσεις.

Μια ολοκληρωμένη προσπάθεια συνδυασμού των δύο μεθόδων θα πρέ-

πει να ορίζει το χώρο, την ομάδα και τα χαρακτηριστικά της, το χρόνο και τη διαδικασία εκτίμησης γι' αυτή την ομάδα. Τα απαιτούμενα αυτά οδηγούν σε ένα νέο ορισμό, ο οποίος να μπορεί να εξυπηρετήσει συνολικά την έννοια της ελκυστικότητας, χωρίς τους μεθοδολογικούς και τελικά τεχνητούς διαχωρισμούς σε διαφορετικές εκφράσεις και προσεγγίσεις. Ένας τέτοιος ορισμός καθορίζει την ελκυστικότητα μιας περιοχής ως την εικόνα μιας συγκεκριμένης περιοχής ή ενός συγκεκριμένου χώρου για μια ομάδα ανθρώπων, που συνδέονται με κάποιον τρόπο με το χώρο αυτό, για ένα ορισμένο χωροχρονικό πλαίσιο.

Ο ορισμός αυτός μπορεί να «γεφυρώσει» τις διαφορετικές εκφάνσεις της ελκυστικότητας. Μια τέτοια προσπάθεια επιχειρείται σε αυτή την εργασία, σε μεθοδολογικό και πρακτικό επίπεδο, όπου διαρθρώνεται μια μέθοδος εκτίμησης της ελκυστικότητας ως απάντηση στην 3η ερώτηση. Η περιοχή αυτή είναι μια ΑΕΠ, η Λέσβος, και η ομάδα είναι οι αρχηγοί των αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

3. Η περίπτωση της ελκυστικότητας της Λέσβου για τους αρχηγούς των αγροτικών εκμεταλλεύσεων

Η Λέσβος είναι το δεύτερο μεγαλύτερο νησί της Ελλάδας (1632,8 χμ²) μετά την Κρήτη, σχετικά απομονωμένο από την ηπειρωτική χώρα. Στο εσωτερικό της το έντονο ανάγλυφο και οι μεγάλες αποστάσεις δημιουργούν επιπλέον εμπόδια όσον αφορά στην απομόνωση, και είναι χαρακτηριστικό ότι από τους 73 συνολικά ΟΤΑ του νησιού (πριν από τις συνενώσεις του 1998), οι 16 έχουν χαρακτηριστεί ως ορεινοί και οι υπόλοιποι ως μειονεκτικοί (ΕΕΚ 1981). Η μεγαλύτερη χιλιομετρική απόσταση οικισμού από την πρωτεύουσα Μυτιλήνη (που αποτελεί ουσιαστικά τη μοναδική πύλη εισόδου) φτάνει τα 110 χλμ. Ο πληθυσμός της το 2001 ανέρχεται σε 90.643 κατοίκους και έχει παρουσιάσει αύξηση της τάξης του 4,1% από το 1991, μετά από τέσσερις δεκαετίες υψηλών μειώσεων (ο ρυθμός αύξησης της χώρας ήταν 6,6% για την ίδια περίοδο), ενώ και οι ποιοτικοί δείκτες του πληθυσμού παρουσιάζουν μια ιδιαίτερα δυσμενή εικόνα [δείκτης γήρανσης 147,5 (119,9 το 1991) σε σχέση με 110 της χώρας το 2001 το 1991, και ποσοστό ενεργού πληθυσμού 37% σε σχέση με 44% της χώρας το 2001], ενώ το ΑΕΠ/κεφαλή του νομού ανέρχεται στο 98% της χώρας, με κατανομή 15,2%, 22,7% και 62,2% στους τρεις παραγωγικούς τομείς το 2001 (σε επίπεδο χώρας η κατανομή αντίστοιχα είναι 7%, 22,3% και 70,8% την ίδια χρονιά).

Στην αγροτική παραγωγή στο νησί παρατηρείται μια σημαντική μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων (20% περίπου στην 30ετία 1971-2001, από 22.799 σε 18.132 εκμεταλλεύσεις). Όσον αφορά στις χρήσεις γης, το νησί θα μπορούσε να διαχωριστεί σε τρεις ζώνες ανάλογα με την κατανομή τους: α) στην 1η Ζώνη, που βρίσκεται στο Δ-ΒΔ τμήμα και αποτελείται από άγονα, αβαθή και επικλινή εδάφη, όπου κυριαρχεί η εκτροφή αιγοπροβάτων και η κυρίαρχη χρήση γης είναι οι άγονοι βοσκοτόποι, β) στην ορεινή και ημιορεινή 2η Ζώνη, που βρίσκεται στο Α-ΝΑ τμήμα και όπου κυριαρχούν σε βαθμό μονοκαλλιέργειας οι ελαιώνες, και γ) στην 3η Ζώνη, που διαχωρίζει τις δύο πρώτες και αποτελεί μεταβατική ενότητα με παρουσία ελαιώνων, αροτραίων καλλιεργειών και βοσκοτόπων, καθώς διαθέτει και τα κατάλληλα εδάφη (περισσότερα πεδινά και ημιορεινά). Η σημασία της αγροτικής παραγωγής είναι μεγάλη, ιδιαίτερα εκτός του αστικού κέντρου της Μυτιλήνης: σύμφωνα με τα στοιχεία

της απογραφής του 2001, αν εξαιρεθεί η Μυτιλήνη, το ποσοστό απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα ανέρχεται στο 41% του συνόλου των απασχολούμενων με τη Μυτιλήνη το ποσοστό μειώνεται σε 26%.

Χωροταξικά η Λέσβος εμφανίζεται με ένα μεγάλο πόλο έλξης, το αστικό κέντρο της Μυτιλήνης με τα προάστια του (πληθυσμός 36.196 κάτ. το 2001, ή 40% περίπου του συνόλου του πληθυσμού του νησιού), μερικούς μικρότερους δήμους (Πλωμάρι, Αγιάσος, Πολυχνίτος, Καλλονή) με φθίνουσα πορεία πλην του τελευταίου (Χάρτης 1). Φθίνουσα πορεία, περισσότερο ή λιγότερο έντονη, παρουσιάζουν οι μικρότεροι οικισμοί.

Όπως δηλώνουν τα παραπάνω δεδομένα, αν και παρατηρείται μια σχετική «αποαγροτοποίηση» κοντά στον αστικό πόλο της Μυτιλήνης και σε παραλιακές ζώνες με ισχυρές πιέσεις στις χρήσεις γης για κατασκευή πρώτης, δεύτερης κατοικίας ή τουριστικών καταλυμάτων, η γεωργία παραμένει η μόνη σχεδόν απασχόληση για μεγάλο μέρος του πληθυσμού στην ενδοχώρα (ορεινές ή απομονωμένες περιοχές). Παράλληλα, από τη μια παρατηρείται μια συνεχιζόμενη εγκατάλειψη των απομονωμένων οικισμών, ενώ από την άλλη οι οικισμοί που είναι κοντά στη Μυτιλήνη επεκτείνονται συνεχώς, παράλληλα με την εκτός σχεδίου δόμηση στον ενδιάμεσο χώρο (Κίζος & Κουλούρη 2004).

3.1. Η «ποιοτική» ελκυστικότητα

Η μέθοδος αυτή εκτίμησης της ελκυστικότητας έγινε με τη διευκρίνιση των απαντήσεων στις τρεις γενικές ερωτήσεις που περιγράφηκαν παραπάνω και την έρευνα των αντιλήψεων και νοοτροπιών για την ελκυστικότητα της ομάδας που επιλέχθηκε. Η απάντηση στην πρώτη ερώτηση, δηλαδή στην ομάδα της οποίας οι αντιλήψεις αποτελούν το ζητούμενο, αυτή είναι οι αρχηγοί αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η επιλογή τους έχει να κάνει με τρεις κυρίως λόγους:

1) Το πλήθος τους είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Σύμφωνα με το Μητρώο Αγροτών και Κατόχων Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων που ολοκληρώθηκε το 1997, οι αρχηγοί αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι 18.768. Ο αριθμός αυτός είναι μεγάλος (21% του συνόλου του πληθυσμού είναι κάτοχοι εκμετάλλευσης) και αυξάνεται ακόμη περισσότερο αν σε αυτούς προστεθούν τα νοικοκυριά τους, τα οποία έχουν στην πλειοψηφία τους στενή σχέση με τις εκμεταλλεύσεις τους και ασχολούνται ενεργά με αυτές (Κίζος & Σπιλάνης 2002β). Αν, επομένως, εκτιμηθούν ως «αγροτικός πληθυσμός» οι αρχηγοί των νοικοκυριών με μία τουλάχιστον αγροτική εκμετάλλευση, το ποσοστό αυτό ανέρχεται σε 60% περίπου του συνολικού πληθυσμού του νησιού (Κίζος 2003), ενώ σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι υψηλό ποσοστό από αυτούς κατοικεί εκτός του αστικού κέντρου της Μυτιλήνης (περίπου 80% σύμφωνα με την κατανομή των εκμεταλλεύσεων της απογραφής του 2001). Πρόκειται, επομένως, για ομάδα κατοίκων οι αντιλήψεις των οποίων για την ελκυστικότητα στο εσωτερικό του νησιού είναι ιδιαίτερα σημαντικές.

2) Ως ομάδα φαίνεται να βρίσκονται «στο μέσον» των ανακατατάξεων και αναδιαρθρώσεων που λαμβάνουν χώρα στην ελληνική και ευρωπαϊκή υπαίθρο σήμερα. Οι σύγχρονες προσεγγίσεις στα θέματα της ανάπτυξης της υπαίθρου επιχειρούν μια υπέρβαση από τις καθιερωμένες αντιλήψεις της υπαίθρου (OECD 1994, CEC 1997) ως συμπληρωματικού αναπτυξιακού χώρου όπου πρέπει να «διαχυθούν» τα ωφέληματα της ανάπτυξης και της απόλυτης κυριαρχίας της αγροτικής παραγωγής ως μοναδικής αξιολογής οικονομικής δρα-

στηριότητας που λαμβάνει χώρα σε αυτή (Van den Ploeg et al. 2000, Γούσιος 1999, Gray 2000, Richardson 2000, Marsden 1999). Σε αυτά τα πλαίσια, στη σημερινή ελληνική ύπαιθρο προβάλλουν πολλές διαφορετικές εικόνες της υπαίθρου ή υπαιθρότητες (Gilg 1996), που βρίσκονται σε συνεχή διαπραγμάτευση του ρόλου τους στα πλαίσια γενικότερων ευρωπαϊκών και διεθνών εξελίξεων, όπως η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ, η στροφή σε προϊόντα ποιότητας, η ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, η υποχρέωση παραγωγής ασφαλών και υγιεινών προϊόντων, η απελευθέρωση των αγορών, η διεύρυνση του ελεύθερου χρόνου, η ποιότητα ζωής κ.ά.

3) Παρουσιάζουν σημαντικές εσωτερικές διαφοροποιήσεις [πολυαπασχόληση, εισόδημα, ηλικία, φυλή, εθνικότητα κ.τ.λ. (Παπαδόπουλος 2004, Λαμπριανίδης 2004)]. Όπως συζητήθηκε ήδη, οι κοινωνίες της υπαίθρου σήμερα παρουσιάζονται σημαντικά διαφοροποιημένες, ίσως εξαιτίας και του γεγονότος ότι αυτή η ποικιλότητα έχει έρθει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος (Cloke 1997). Έτσι, αν και αρχικά οι αρχηγοί των αγροτικών εκμεταλλεύσεων παρουσιάζονται ως ομοιογενής ομάδα, οι διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό τους είναι πολλές και σημαντικές, γεγονός που καθιστά τη διερεύνηση των απόψεών τους ακόμη περισσότερο ενδιαφέρουσα.

Η απάντηση στη δεύτερη ερώτηση, δηλαδή στη χρονική περίοδο αναφοράς, είναι το σήμερα, για όλους τους λόγους που αναπτύχθηκαν ήδη στην επιλογή των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Η απάντηση στην τρίτη ερώτηση, δηλαδή στη διαδικασία εκτίμησης της ελκυστικότητας, είναι περισσότερο σύνθετη: αρχικά με μια έρευνα των αντιλήψεων και νοοτροπιών τους μέσω συνεντεύξεων με τη βοήθεια δομημένων ερωτηματολογίων και στη συνέχεια με την αναζήτηση δεικτών που να αποτυπώνουν χωρικά αυτές τις απόψεις.

Στην έρευνα στους αρχηγούς των εκμεταλλεύσεων της Λέσβου, οι ερωτήσεις που τέθηκαν (εκτός από αυτές που ήταν απογραφικού χαρακτήρα) αφορούσαν στις οικογενειακές στρατηγικές επιβίωσης και στην ελκυστικότητα της περιοχής. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της τυχαίας διαστρωματωμένης δειγματοληψίας, με διαστρωμάτωση με βάση την ηλικία των αρχηγών (τρεις ηλικιακές κλάσεις: 18-39 ετών, 40-65 ετών και >65 ετών). Το δείγμα των αρχηγών στο οποίο έγιναν οι συνεντεύξεις συγκροτήθηκε από τα στοιχεία του Μητρώου Αγροτών και Κατόχων Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων για τη Λέσβο, ενώ ο διαχωρισμός σε ηλικιακές κλάσεις έγινε με βάση τα στοιχεία της απογραφής Γεωργίας Κτηνοτροφίας του 1991. Η κατανομή των ερωτηματολογίων στους δήμους και στις κοινότητες της Λέσβου έγινε με βάση το συνολικό αριθμό των αρχηγών, και η επιλογή των αρχηγών για κάθε ηλικιακή κλάση έγινε τυχαία. Τελικά πραγματοποιήθηκαν 304 έγκυρες συνεντεύξεις την περίοδο φθινόπωρο 2000 - καλοκαίρι 2001 (Κίζος & Σπιλάνης 2002α).

3.1.1. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

Οι περιοχές όπου βρίσκεται η έδρα της εκμετάλλευσης διαχωρίστηκαν σε τέσσερις κατηγορίες, ανάλογα με το αν αποτελούν αστικό κέντρο ή αν βρίσκονται κοντά ή μακριά από το μεγαλύτερο αστικό κέντρο (Μυτιλήνη). Οι κατηγορίες αυτές είναι:

1) το αστικό κέντρο της Μυτιλήνης, που αποτελείται από την πόλη της Μυτιλήνης και τις κοινότητες που μπορούν να θεωρηθούν προάστιά της·

2) οι υπόλοιποι μεγάλοι οικισμοί του νησιού (Αγιάσος, Πλωμάρι, Καλλονή, Αγία Παρασκευή, Μόλυβος-Πέτρα, Γέρα, Μανταμάδος, Θερμή)·

3) οι οικισμοί που βρίσκονται κοντά στη Μυτιλήνη, δηλαδή κοινότητες στην Α ακτή και προς τη Μυτιλήνη, ή στον Κόλπο Γέρας, σε απόσταση μικρότερη της μίας ώρας από τη Μυτιλήνη·

4) οι οικισμοί που βρίσκονται μακριά από τη Μυτιλήνη, δηλαδή όλες οι υπόλοιπες κοινότητες του νησιού, και κυρίως οι κοινότητες της Δ και ΒΔ πλευράς του νησιού.

3.1.2. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΗΓΩΝ ΤΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ, ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ

Από την επεξεργασία των δηλώσεων των αρχηγών σχετικά με το γεωργικό και το εξωγεωργικό οικογενειακό εισόδημά τους, την παροχή σύνταξης (γίνεται δεκτό ότι όλοι οι παραγωγοί άνω των 65 ετών είναι συνταξιούχοι και σε αυτούς προστίθενται αρχηγοί μικρότεροι των 65 ετών που είναι συνταξιούχοι) και την ηλικία τους προέκυψαν τρεις ομάδες αρχηγών (Κίζος & Σπιλάνης 2002α): οι «επαγγελματίες» γεωργοί (αρχηγοί <65 ετών, με πολύ μικρό ή χωρίς καθόλου εξωγεωργικό οικογενειακό εισόδημα), οι «ημι-επαγγελματίες» (αρχηγοί <65 ετών, με εξωγεωργικό οικογενειακό εισόδημα της ίδιας τάξης με το γεωργικό εισόδημα) και οι «ερασιτέχνες/συνταξιούχοι» αρχηγοί (είτε συνταξιούχοι γεωργοί, είτε συνταξιούχοι επαγγελματίες με εκμεταλλεύσεις, είτε κάτοχοι εκμεταλλεύσεων με μεγάλα οικογενειακά εξωγεωργικά εισοδήματα και μικρά γεωργικά εισοδήματα).

Η κατανομή των τριών αυτών ομάδων δείχνει ότι ο αριθμός των αρχηγών που στηρίζονται στη γεωργία για το οικογενειακό τους εισόδημα είναι σχετικά μικρός (μόνο 31% του συνόλου των αρχηγών έχει δηλώσει ότι κανένα μέλος του νοικοκυριού δεν διαθέτει κάποιο εξωγεωργικό εισόδημα). Στενά συνδεδεμένο με το παραπάνω γεγονός είναι επίσης το ότι τα γεωργικά εισοδήματα που προκύπτουν από τις δηλώσεις των αρχηγών είναι μικρά σε σχέση με μη γεωργικά εισοδήματα. Σχεδόν το 35% των νοικοκυριών με εξωγεωργικά εισοδήματα έχουν δηλώσει εισόδημα μεγαλύτερο των 8.800 €, ενώ μόνο το 14% των εισοδημάτων από τη γεωργία είναι αυτού του μεγέθους, και σχεδόν το 33% δηλώνει γεωργικά εισοδήματα μικρότερα από 1.500 €. Τα νούμερα αυτά είναι κοντά με τα πρόσφατα δεδομένα για τα γεωργικά εισοδήματα στην Ελλάδα (2001), τα οποία κυμαίνονται κατά μέσο όρο στα 4.500 €, ενώ τα εισοδήματα μισθωτών ανέρχονται στα 12.000 € (δεδομένα ΥΠΕΘΟ από δηλώσεις φόρου εισοδήματος). Επίσης, φαίνεται ότι ο αριθμός των «ερασιτεχνών» αρχηγών που δεν είναι συνταξιούχοι είναι ιδιαίτερα σημαντικός (σχεδόν 9% του συνόλου). Οι ερασιτέχνες αυτοί είναι αρχηγοί με σημαντικά εξωγεωργικά εισοδήματα, κυρίως καλλιεργητές ελιάς, οι οποίοι δηλώνουν ότι η ενασχόληση με τη γεωργία έχει σημαντική συναισθηματική αξία για αυτούς.

Η χωρική κατανομή των τριών αυτών ομάδων δείχνει ότι οι κατά κύριο επάγγελμα αρχηγοί κατοικούν κατά κύριο λόγο (52% περίπου) σε μεγάλους οικισμούς του νησιού, ενώ οι «ερασιτέχνες» και οι συνταξιούχοι αρχηγοί να μην παρουσιάζονται να κατοικούν σε ολόκληρη τη Λέσβο, αλλά η παρουσία τους στο κυρίως αστικό κέντρο του νησιού (Μυτιλήνη) και σε οικισμούς κοντά σε αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντική (76% κατοικούν στη Μυτιλήνη).

Οι απαντήσεις των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων για την ελκυστικότητα της περιοχής ομαδοποιήθηκαν σε τρεις θεματικές ομάδες για κάθε μία από τις τρεις ερωτήσεις για την ελκυστικότητα που τους έγιναν και παρουσιάζονται στον Πίν. 1, μαζί με τυπικές απαντήσεις για κάθε ομάδα. Όπως φαίνεται από τις συχνότητες απάντησης, οι οικονομικοί παράμετροι θεωρούνται γενικά σημαντικότεροι και για τις τρεις κατηγορίες ερωτήσεων, είναι άλλωστε η μόνη κοινή θεματική κατηγορία, ενώ από τις υπόλοιπες υπάρχουν ορισμένες κοινές σε δύο ομάδες, με σημαντικότερη την ομάδα υποδομές-υπηρεσίες.

Τα αποτελέσματα της επεξεργασίας των απαντήσεων των αρχηγών σχετικά με την αγροτική παραγωγική δραστηριότητα δείχνουν ότι, αν και οι παράγοντες που σχετίζονται με το οικονομικό αποτέλεσμα αποτελούν τους σημαντικότερους τόσο για τη συνέχιση όσο και για την εγκατάλειψη της γεωργίας (66% και 54% αντίστοιχα), δεν μπορούν να αγνοηθούν οι παράγοντες που δηλώνουν συναισθηματική σύνδεση με τη γη και την αγροτική δραστηριότητα (56% και 33% για συνέχιση και εγκατάλειψη της γεωργίας αντίστοιχα), ιδιαίτερα για τους κατοίκους του αστικού κέντρου της Μυτιλήνης (Κίζος & Σπιλάνης 2002α). Οι διαφορές των τελευταίων στις απαντήσεις αυτές με τους κατοίκους απομονωμένων οικισμών είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές και δείχνουν ότι αποτελούν τα δύο άκρα ενός φάσματος όσο αφορά στην οικονομική εξάρτηση από την αγροτική παραγωγή. Οι κάτοικοι των υπολοίπων δήμων και κοινοτήτων του νησιού βρίσκονται σε ενδιάμεσα σημεία αυτού του φάσματος.

Οι διαφορές αυτές οικονομικής εξάρτησης από την αγροτική παραγωγή αντανακλώνονται και στους παράγοντες που έχουν δηλώσει οι αρχηγοί για την ελκυστικότητα της περιοχής κατοικίας τους. Έτσι, με δεδομένο ότι η αγροτική παραγωγή προσφέρει γενικά εισοδήματα μικρότερης τάξης από αυτά μιας εξωγεωργικής απασχόλησης, οι αρχηγοί που εξαρτώνται οικονομικά σε μεγαλύτερο βαθμό από την αγροτική παραγωγή κατοικούν κυρίως σε απομονωμένους οικισμούς. Παρουσιάζονται με αυτό τον τρόπο να συσχετίζουν την ελκυστικότητα της περιοχής τους σε μεγαλύτερο βαθμό με τις ευκαιρίες για απασχόληση και κέρδος που τους προσφέρουν αυτοί, σε σχέση τόσο με τις υποδομές και υπηρεσίες σε αυτούς, όσο και με τους κατοίκους του αστικού κέντρου της Μυτιλήνης.

Τελικά αυτό που προκύπτει από τις δηλώσεις έχει να κάνει από τη μια με τη σαφή κυριαρχία των οικονομικών παραμέτρων σε όλες τις ομάδες των αρχηγών και σε όλες τις χωρικές συγκεντρώσεις. Από την άλλη όμως, παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις στην «ένταση» των προτιμήσεών τους ανάλογα με την εξάρτηση από την αγροτική δραστηριότητα και την περιοχή κατοικίας. Έτσι, οι αρχηγοί των απομονωμένων κοινοτήτων και των εξαρτώμενων από τη γεωργία νοικοκυριών δηλώνουν σαφώς με μεγαλύτερη συχνότητα το οικονομικό αποτέλεσμα και περισσότερες φορές επιπλέον από έναν παράγοντες για την ελκυστικότητα της περιοχής τους απ' ό,τι οι αρχηγοί που κατοικούν στην Μυτιλήνη ή κοντά σε αυτή, φανερώνοντας με αυτό τον τρόπο ότι η περιοχή όπου κατοικούν δεν τους είναι ελκυστική, εξαιτίας της απουσίας ευκαιριών απασχόλησης και επίτευξης εισοδημάτων και της ανυπαρξίας και/ή κακής ποιότητας παρεχόμενων υπηρεσιών σε αυτή. Αντίθετα, από τις δηλώσεις των κατοίκων του αστικού κέντρου της Μυτιλήνης σε ό,τι αφορά στην ελκυστικότητά του, προβάλλει μια καλύτερη γενικά εικόνα, καθώς και οι συχνότητες αναφορών των παραμέτρων είναι σαφώς μικρότερες από αυτές των υπολοίπων περιοχών και οι πλέον της μίας αναφορές μικρότερες (Κίζος & Σπιλάνης 2002α).

Πίνακας 1.
Θεματικές ομάδες απαντήσεων των αρχηγών (πηγή: Κίζος & Σπιλάνης 2002α)

Ερώτηση	Θεματικές ομάδες	N*	Τυπικές απαντήσεις
Γιατί συνεχίζετε τη γεωργία (N=304)	Οικονομικοί λόγοι	201	1) Χρήματα από γεωργία (N=121), 2) Απουσία εναλλακτ. δραστηριοτήτων (N=82)
	Συναισθηματικοί λόγοι	171	1) Συναισθηματικοί λόγοι (N=140), 2) Μου αρέσει (N=33), 3) Να μην εγκαταλειφθούν τα κτήματα (N=19), 4) Να μη χάσουν την αξία τους (N=4)
	Άλλοι λόγοι	23	1) Παραγωγή για ιδιοκατανάλωση (N=9), 2) Κοντά στη φύση (N=6), 3) Να απασχολούμαι με κάτι (N=5), 4) Πολιτικές για αγρότες (N=5)
Τι θα σας έκανε να εγκαταλείψετε τη γεωργία (N=304)	Οικονομικοί λόγοι	165	1) Μικρό κέρδος (N=133), 2) Άλλη απασχόληση (N=31), 3) Απασχόληση σε άλλη περιοχή (N=22)
	Υποδομές και υπηρεσίες στην περιοχή	34	1) Υποδομές (N=21), 2) Δημόσιες Υπηρεσίες (N=12), 3) Απομόνωση (N=5), 4) Απουσία πολιτιστικών ευκαιριών (N=3), 5) Απουσία άλλων ευκαιριών (N=5)
	Κανένας λόγος	102	1) Τίποτε (N=48), 2) Υγεία-ηλικία (N=55)
Ποιους παράγοντες θεωρείτε περισσότερο σημαντικούς για την περιοχή όπου ζείτε (N=253)	Εισοδήματα και ευκαιρίες απασχόλησης	193	1) Εισοδήματα (N=184), 2) Ευκαιρίες απασχόλησης (N=37)
	Υποδομές και υπηρεσίες στην περιοχή	148	1) Υποδομές (N=117), 2) Δημόσιες Υπηρεσίες (N=72), 3) Υπηρεσίες υγείας (N=121), 4) Υπηρεσίες κοινότητας (διοίκηση) (N=5), 5) Ασφάλεια στους αγρούς (N=4), 6) Πολιτικές για αγρότες (N=74)
	Απομόνωση και άλλοι παράγοντες	108	1) Απομόνωση (N=51), 2) Ηλικία συγγωριανών (N=25), 3) Απουσία ευκαιριών (N=28)

* Έχουν αποκλειστεί διπλές δηλώσεις από τα αθροίσματα

3.2. Η «ποσοτική» ελκυστικότητα

Η μέθοδος αυτή εκτίμησης της ελκυστικότητας χρησιμοποιείται ως προσπάθεια απεικόνισης των δηλώσεων και αντιλήψεων των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων της Λέσβου με χρήση δεικτών που προκύπτουν από τις δηλώσεις αυτές, επιδιώκοντας έτσι τη σύζευξη των δύο διαφορετικών μεθόδων. Η προσπάθεια αυτή καταλήγει στην έκφραση του διαχωρισμού της Λέσβου σε περισσότερο και λιγότερο ελκυστικές περιοχές ανάλογα με τις τιμές των παραμέτρων που προκύπτουν από τις δηλώσεις αυτές των αρχηγών.

Η «μετάφραση» των δηλώσεων των αρχηγών σε δείκτες γίνεται με βάση τον Πίν. 1 και τις χωρικές και κοινωνικοοικονομικές διαφοροποιήσεις που παρατηρήθηκαν στις δηλώσεις αυτές και σχολιάστηκαν ήδη σύντομα στην προηγούμενη ενότητα της εργασίας, μπορεί δε να προσφέρει τα θέματα στα οποία εστιάζονται οι δηλώσεις και τους ανάλογους δείκτες που παρουσιάζονται στον Πίν. 2.

Τρία σημεία πρέπει να υπογραμμιστούν σχετικά με τον Πίν. 2:

1) τα θεματικά πεδία δεν είναι ταξινομημένα ως προς κάποια σειρά σπουδαιότητας·

2) δεν υφίσταται αντιστοίχιση μεταξύ θεματικών ομάδων που ανέφεραν

οι αρχηγοί και δεικτών που χρησιμοποιούνται, αν και είναι εμφανής η ύπαρξη αντιστοιχιών (πχ. το 4ο θεματικό πεδίο και ο Δ7 για την υγεία).

3) οι δείκτες που χρησιμοποιούνται είναι ανόμοιοι, και ορισμένοι πιο σύνθετοι «περιλαμβάνουν» μέρος τουλάχιστον του πεδίου απλούστερων δεικτών, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το δείκτη δυναμικότητας των οικισμών.

Συνολικά, οι δείκτες που χρησιμοποιούνται, η επίδρασή τους στην ελκυστικότητα και οι διαδικασίες μέτρησής τους παρουσιάζονται στον Πίν. 3, όπου φαίνεται ότι η επιλογή των δεικτών έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε η λίστα να ξεκινάει με ορισμένους απλούς δείκτες που υπολογίζονται από τις τιμές μιας μεταβλητής και να ολοκληρώνεται με έναν ιδιαίτερα σύνθετο δείκτη, τη δυναμικότητα των οικισμών, ο οποίος ενσωματώνει όλους σχεδόν τους παραπάνω δείκτες και περιλαμβάνει ορισμένες ακόμη παραμέτρους που σχετίζονται με τον πληθυσμό (συνολικό, ενεργό πληθυσμό και μεταβολή πληθυσμού).

Για κάθε δείκτη γίνονται δεκτές κάποιες υποθέσεις σχετικά με τη συνεισφορά του στην ελκυστικότητα της περιοχής, υποθέσεις που στηρίζονται στις δηλώσεις των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων, καταλήγοντας στη βασική παραδοχή ότι περισσότερο ελκυστική θεωρείται η περιοχή (στην περίπτωση της Λέσβου οι οικισμοί) όπου υπάρχει προσφορά εργασίας, που είναι ευκολότερα προσβάσιμη, έχει καλές υποδομές εκπαίδευσης και πρόσβαση σε υπηρεσίες δημόσιου συμφέροντος (Πραλακίδης 2000). Ο υπολογισμός του τελευταίου σύνθετου δείκτη (Πίν. 3) πραγματοποιείται με την παραδοχή ότι οι 6 υποδείκτες που τον συγκροτούν επιδρούν με διαφορετική βαρύτητα σε αυτόν, ενώ για κάθε υποδείκτη γίνονται δεκτές επίσης διαφορετικές βαρύτητες (Πραλακίδης 2000).

Οι βαρύτητες αυτές υπολογίζονται ως εξής:

Όσον αφορά στη μεταβλητή του πληθυσμού, τρεις συνιστώσες υπολογίζουν το δείκτη: ο συνολικός πληθυσμός, για τον οποίο γίνονται δεκτές διαφορετικές κατηγορίες ανάλογα με το μέγεθός του και κάθε κατηγορία αντιστοιχεί σε διαφορετικές τιμές (πληθυσμός <500 κατοίκους σε 2, 500-1000 σε 4, 1000-2000 σε 6, 2000-5000 σε 8 και >5000 σε 10) και διαμορφώνει το 40% της τιμής του δείκτη, καθώς θεωρείται σημαντικό στοιχείο για την ελκυστικότητα μιας περιοχής, αφού διαμορφώνει και μια σειρά από άλλους παράγοντες οικονομικής δυναμικής (μέγεθος αγοράς, θέσεις απασχόλησης) και πολιτιστικής ε-

Πίνακας 2.

Θεματικές ενότητες που έχουν αναφερθεί από αρχηγούς αγροτικών εκμεταλλεύσεων και δείκτες που χρησιμοποιούνται

Θέματα που αναφέρονται από αρχηγούς αγροτικών εκμεταλλεύσεων	Δείκτες που χρησιμοποιούνται
1. Ύπαρξη ευκαιριών απασχόλησης εκτός γεωργίας	Δ1. Αριθμός ιδιωτικών επιχειρήσεων με έδρα την περιοχή κατοικίας των αρχηγών
2. Υποδομές	Δ2. Αριθμός απασχολούμενων στην αγροτική παραγωγή
3. Δημόσιες Υπηρεσίες	Δ3. Σύνδεση με πύλες εισόδου-εξόδου
4. Υπηρεσίες υγείας	Δ4. Ύπαρξη και εξυπηρέτηση βασικών υπηρεσιών δημοσίου συμφέροντος (Εφορία, Δ/ση Γεωργίας, Πολεοδομία)
5. Απομόνωση	Δ5. Εξυπηρέτηση υποδομών και υπηρεσιών εκπαίδευσης (νηπιαγωγεία, δημοτικά σχολεία, γυμνάσια, λύκεια)
6. Ύπαρξη πολιτιστικών ευκαιριών	Δ6. Εξυπηρέτηση άλλων υπηρεσιών (ΕΛΤΑ, ΟΤΕ, τράπεζες)
	Δ7. Εξυπηρέτηση υποδομών και υπηρεσιών υγείας (Περιφερειακά Ιατρεία, Κέντρα Υγείας)

Πίνακας 3.

Δείκτες που χρησιμοποιούνται για εκτίμηση, επίδρασή τους σε ελκυστικότητα και διαδικασία μέτρησης

Δείκτης	Είδος παραμέτρου κώτητα	Επίδραση σε ελκυστι-	Διαδικασία υπολογισμού και μονάδα μέτρησης
Δ1. Αριθμός ιδιωτικών επιχειρήσεων		+	3 κατηγορίες: 1) <90% του μέσου όρου επιχειρήσεων/ΟΤΑ, 2) 90%-110% του μ.ό., και 3) >110% του μ.ό.
Δ2. Αριθμός απασχολούμενων στην αγροτική παραγωγή		-	3 κατηγορίες: 1) <90% του μέσου όρου απασχολούμενων/ΟΤΑ, 2) 90%-110% του μ.ό., και 3) >110% του μ.ό.
Δ3. Σύνδεση και απόσταση από πύλες εισόδου - εξόδου	Απομόνωση από αστικό πόλο και υπόλοιπη χώρα	+	Χρονοαπόσταση από την κύρια πύλη εισόδου (Μυτιλήνη). Ελάχιστος χρόνος για προσέγγιση στον οικισμό, διαφορετικές μέγιστες ταχύτητες ανά κατηγορία οδού
Δ4. Ύπαρξη και εξυπηρέτηση υπηρεσιών δημοσίου συμφέροντος	Εξυπηρέτηση από Εφορεία, Δ/ση Γεωργίας, Πολεοδομία	+	Ζώνη επιρροής (σε χμ.) κάθε οικισμού με 3 βαθμούς εξυπηρέτησης (υψηλός, μέτριος, χαμηλός). Διαφορετικοί βαθμοί εξυπηρέτησης ανάλογα με είδος υπηρεσιών
Δ5. Εξυπηρέτηση υποδομών και υπηρεσιών εκπαίδευσης*	Εξυπηρέτηση από νηπιαγωγεία, δημοτικά σχολεία, γυμνάσια, λύκεια	+	Ζώνη επιρροής (σε χμ.) κάθε οικισμού με 3 βαθμούς εξυπηρέτησης (υψηλός, μέτριος, χαμηλός). Διαφορετικοί βαθμοί εξυπηρέτησης ανάλογα με βαθμίδα εκπαίδευσης
Δ6. Εξυπηρέτηση άλλων υπηρεσιών*	Εξυπηρέτηση από ΕΛΤΑ, ΟΤΕ, τράπεζες	+	Ζώνη επιρροής (σε χμ.) κάθε οικισμού με 3 βαθμούς εξυπηρέτησης (υψηλός, μέτριος, χαμηλός). Διαφορετικοί βαθμοί εξυπηρέτησης ανάλογα με είδος υπηρεσιών
Δ7. Εξυπηρέτηση υποδομών και υπηρεσιών υγείας*	Εξυπηρέτηση από Περιφερειακά Ιατρεία, Κέντρα Υγείας	+	Ζώνη επιρροής (σε χμ.) κάθε οικισμού με 3 βαθμούς εξυπηρέτησης (υψηλός, μέτριος, χαμηλός). Διαφορετικοί βαθμοί εξυπηρέτησης ανάλογα με βαθμίδα παροχής υπηρεσιών υγείας
Δ8. Ιεράρχηση δυναμικότητας οικισμών της Λέσβου**	Πληθυσμός	+	3 συνιστώσες: α) συνολικός πληθυσμός (40% της τιμής), β) ενεργός πληθυσμός (30% της τιμής), και γ) εξέλιξη πληθυσμού (30% της τιμής). Συμμετέχει με βάρος 0,20 στον υπολογισμό της δυναμικότητας
	Εκπαίδευση	+	4 συνιστώσες: α) νηπιαγωγεία (15% της τιμής), β) δημοτικά (15% της τιμής), γ) γυμνάσια (30% της τιμής), και δ) λύκεια (40% της τιμής). Συμμετέχει με βάρος 0,10 στον υπολογισμό της δυναμικότητας
	Υγεία	+	2 συνιστώσες: α) υποδομές (50% της τιμής), β) προσωπικό (50% της τιμής). Συμμετέχει με βάρος 0,15 στον υπολογισμό της δυναμικότητας
	Απομόνωση	-	Χρονοαπόσταση από κύρια πύλη εισόδου. Συμμετέχει με βάρος 0,15 στον υπολογισμό της δυναμικότητας
	Υπηρεσίες	+	7 συνιστώσες: α) Παράρτημα Δ/σης Γεωργίας (15% της τιμής), β) Εφορεία (15% της τιμής), γ) Πολεοδομία (15% της τιμής), δ) Δ/ση Συγκοινωνιών (15% της τιμής), ε) τράπεζες (20% της τιμής), στ) ΕΛΤΑ (10% της τιμής), ζ) ΟΤΕ (10% της τιμής). Συμμετέχει με βάρος 0,22 στον υπολογισμό της δυναμικότητας
	Επιχειρήσεις	+	1 συνιστώσα: αριθμός επιχειρήσεων. Συμμετέχει με βάρος 0,18 στον υπολογισμό της δυναμικότητας

+ Αύξηση του μεγέθους έχει θετική επίδραση στην ελκυστικότητα. - Αύξηση του μεγέθους έχει αρνητική επίδραση στην ελκυστικότητα.

* Πηγή: Πραλακίδης 2000. ** Πηγή: διασκευή από Πραλακίδης 2000

πάρκειας· ο ενεργός πληθυσμός, οι τιμές του οποίου υπολογίζονται σε 5 κατηγορίες με διαφορετική τιμή για κάθε κατηγορία (ποσοστό ενεργού πληθυσμού <20% αντιστοιχεί σε τιμή 2, 20%-25% σε 4, 25%-30% σε 6, 30%-35% σε 8 και >35% σε 10) και διαμορφώνει το 30% της τιμής του δείκτη· και η εξέλιξη πληθυσμού 1981-1991, η οποία υπολογίζεται με όμοιο τρόπο (αρνητική μεταβολή αντιστοιχεί σε τιμή 0, μεταβολή 0%-5% σε 2, 5%-10% σε 4, 10%-20% σε 8 και >20% σε 10) και διαμορφώνει το 30% της τιμής του δείκτη.

Για τη μεταβλητή της εκπαίδευσης χρησιμοποιούνται τέσσερις συνιστώσες: η ύπαρξη ή μη νηπιαγωγείου (τιμή 10 και 0 αντίστοιχα), που διαμορφώνει το 15% της τιμής του δείκτη, η ύπαρξη ή μη δημοτικού σχολείου (τιμή 10 και 0 αντίστοιχα), που διαμορφώνει το 15% της τιμής του δείκτη, η ύπαρξη ή μη γυμνασίου (τιμή 10 και 0 αντίστοιχα), που διαμορφώνει το 30% της τιμής του δείκτη, και η ύπαρξη ή μη λυκείου (τιμή 10 και 0 αντίστοιχα), που διαμορφώνει το 40% της τιμής του δείκτη.

Για τη μεταβλητή της υγείας χρησιμοποιούνται δύο συνιστώσες: η ύπαρξη υποδομών υγείας (καμία υποδομή αντιστοιχεί σε τιμή 0, η ύπαρξη Περιφερειακού Ιατρείου σε 2, η ύπαρξη Κέντρου Υγείας σε 5 και Νοσοκομείου σε 10), που διαμορφώνει το 50% της τιμής του δείκτη, και η ύπαρξη προσωπικού σε υποδομές υγείας (κανένας γιατρός αντιστοιχεί σε τιμή 0, 1-2 γιατροί/1000 κατ. σε 5, 3-4 γιατροί/1000 κατ. σε 8 και >4 γιατροί/1000 κατ. σε 10), που διαμορφώνει το 50% της τιμής του δείκτη.

Για την απομόνωση χρησιμοποιείται η μέτρηση της χρονοαπόστασης του οικισμού από την κύρια πύλη εισόδου του νησιού, τη Μυτιλήνη. Ο υπολογισμός γίνεται με βάση την πραγματική απόσταση του οδικού δικτύου σε χιλιόμετρα και ταχύτητες πρόσβασης ανάλογα με την κατηγορία των οδών πρόσβασης (εθνικό, επαρχιακό ή αγροτικό δίκτυο).

Για τη μεταβλητή των υπηρεσιών χρησιμοποιούνται επτά συνιστώσες: η ύπαρξη Παραρτήματος Δ/σης Γεωργίας, Εφορείας, Πολεοδομίας, Δ/σης Συγκοινωνιών, που διαμορφώνουν από 15% ($100/7=15\%$ περίπου) την τιμή του δείκτη, η ύπαρξη τράπεζας, που διαμορφώνει το 20% της τιμής γιατί θεωρείται σημαντικότερη για την καθημερινή ζωή των κατοίκων από τις υπόλοιπες υπηρεσίες, και η ύπαρξη ΕΛΤΑ και ΟΤΕ, που διαμορφώνει το 10% της τιμής. Ο υπολογισμός των τιμών γίνεται όπως στην περίπτωση των υποδομών υγείας και εκπαίδευσης (ύπαρξη ή μη της υπηρεσίας που αντιστοιχεί σε τιμή 10 ή 0).

Για τη μεταβλητή των επιχειρήσεων ορίζονται δώδεκα κατηγορίες επιχειρήσεων πώλησης προϊόντων ή παροχής υπηρεσιών σε τρεις κατηγορίες, τις βασικές (αρτοποιεία, εμπόριο τροφίμων), τις ενδιάμεσες (εμπόριο ενδυμάτων, κρεοπωλείο, πρατήριο καυσίμων, κομμωτήριο) και τις ανώτερες (εμπόριο επίπλων, εμπόριο ηλεκτρικών ειδών, βιβλιοπωλείο, φροντιστήριο, λογιστικό γραφείο, ασφαλιστικό γραφείο). Ανάλογα με την ύπαρξη έστω και μίας επιχείρησης από την παραπάνω λίστα αποδίδεται και αντίστοιχη τιμή στο δείκτη (καμία επιχείρηση αντιστοιχεί σε βαθμό 0, 1-2 επιχειρήσεις σε 1, 3-4 σε 2, 5-6 σε 4, 7-8 σε 6, 9-11 σε 8 και αν υπάρχουν όλες σε 10).

Ο συνολικός δείκτης δυναμικότητας υπολογίζεται από το αλγεβρικό άθροισμα των παραπάνω μεταβλητών με την παραδοχή ότι όλες οι μεταβλητές έχουν θετικό πρόσημο στην εξίσωση εκτός από την απομόνωση, που έχει αρνητικό. Οι τιμές των συντελεστών των μεταβλητών υπολογίζονται με την παραδοχή ότι οι μεταβλητές του πληθυσμού και των υπηρεσιών έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα, καθώς ο μεν πληθυσμός επηρεάζει σχεδόν όλες τις υπόλοιπες μεταβλητές, αλλά είναι και από μόνος του σημαντικός για την ελκυστικότητα μιας περιοχής, ενώ οι υπηρεσίες είναι σημαντικές για την καθημερινή ποιότητα ζωής σε μια περιοχή. Οι υπόλοιπες μεταβλητές συμμετέχουν με μικρότερους συντελεστές, με αυτή των επιχειρήσεων να θεωρείται περισσότερο σημαντική, αυτές της υγείας και απομόνωσης να ακολουθούν και αυτή της εκπαίδευσης να θεωρείται ότι έχει τη μικρότερη βαρύτητα, αλλά σημαντική ως ποσοστό (10% της τιμής του δείκτη δυναμικότητας). Οι τιμές των συντελεστών δίνονται συνο-

πτικά στον Πίν. 3. Ο δείκτης δυναμικότητας δεν έχει μονάδες μέτρησης και οι τιμές του δεν έχουν κάποια μέγιστη ή ελάχιστη τιμή, και ακριβώς γι' αυτό έχει αξία και εφαρμογή μόνο για την περιοχή αναφοράς, τη Λέσβο, χωρίς να μπορεί να συγκριθεί με άλλους δείκτες σε άλλες περιοχές.

Για κάθε δείκτη που χρησιμοποιείται μετρώνται οι τιμές που αναφέρονται στο χωρικό επίπεδο αναφοράς του (οικισμοί πριν από τις συνενώσεις του 1997, εκτός από τους δείκτες ιεράρχησης και βατότητας του οδικού δικτύου που αναφέρονται στους νέους ΟΤΑ) και οι διαφορές αποτυπώνονται σε πίνακες και χάρτες.

3.2.1. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΛΕΣΒΟΥ ΜΕ ΔΕΙΚΤΕΣ ΕΛΚΥΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

I. Οι απλοί δείκτες

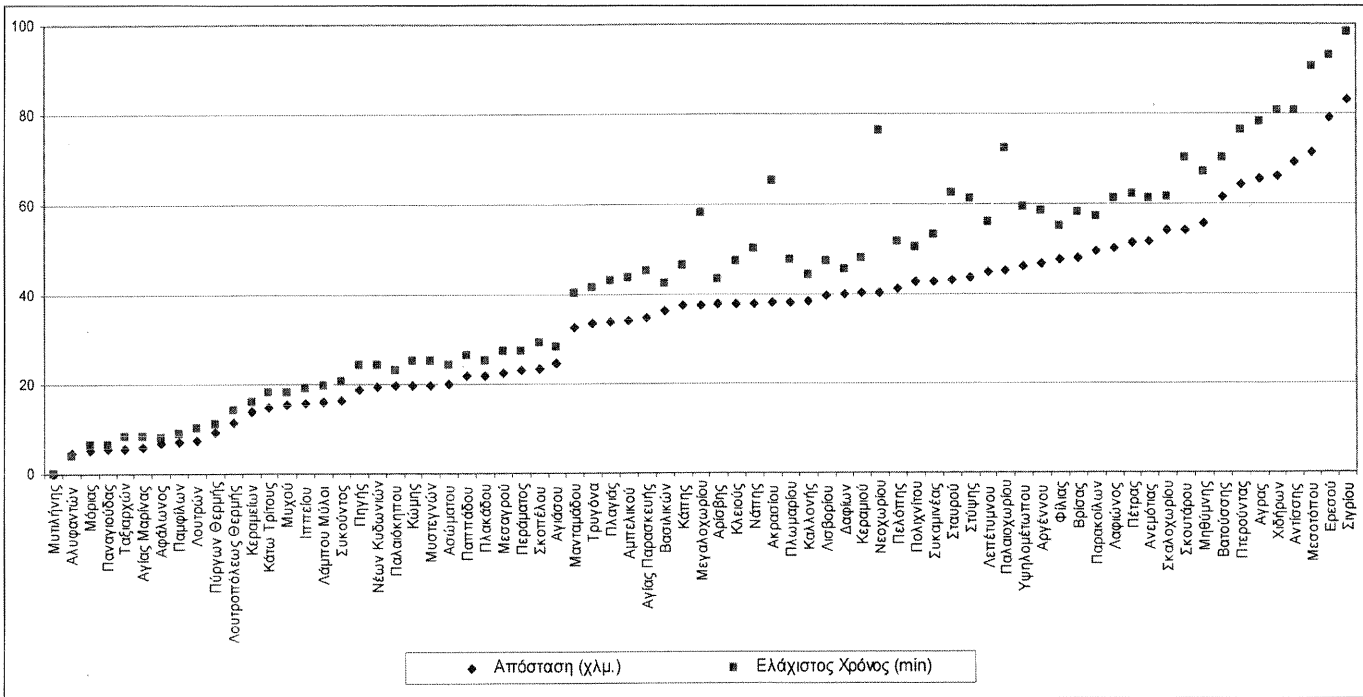
Οι απλοί δείκτες του Πίν. 3 φωτίζουν διαφορετικές όψεις των θεμάτων που ανέφεραν οι αρχηγοί των εκμεταλλεύσεων και αφορούν στην ελκυστικότητα των περιοχών της Λέσβου. Ο πρώτος δείκτης απεικονίζει διαφορές στη διαθεσιμότητα εργασίας στους διάφορους οικισμούς όπως εκφράζονται από τον αριθμό των ιδιωτικών επιχειρήσεων σε κάθε οικισμό (Χάρτης 1). Οι 3 κατηγορίες που χρησιμοποιούνται δείχνουν ότι οι μεγαλύτερες αστικές συγκεντρώσεις και τουριστικοί οικισμοί συγκεντρώνουν υψηλότερο αριθμό επιχειρήσεων. Το σχήμα αυτό της διασποράς των επιχειρήσεων είναι αντίθετο σε γενικές γραμμές με αυτό του Δ2 (Χάρτης 2), δηλαδή του αριθμού των απασχολούμενων στην αγροτική παραγωγή (συντελεστής συσχέτισης Pearson $r = -0,453^{**}$, $a = 0,01$), με εξαίρεση περιοχές κοντά στο κύριο αστικό κέντρο (Μυτιλήνη), που χρησιμεύουν ως περιοχές κατοικίας, επομένως έχουν χαμηλούς βαθμούς και στους δύο δείκτες (για τους 50 οικισμούς με απόσταση μεγαλύτερη από 20 χμ. από τη Μυτιλήνη, ο συντελεστής συσχέτισης Pearson είναι $r = -0,661^{**}$, $a = 0,01$, ενώ για τους 6 οικισμούς με απόσταση από 20 ως 30 χμ. $r = -0,815^{*}$, $a = 0,05$ και για τους υπόλοιπους 44 οικισμούς με απόσταση μεγαλύτερη των 30 χμ., $r = -0,647^{**}$, $a = 0,01$).

Οι τιμές του δείκτη Δ3 για την απόσταση από την κεντρική πύλη εισόδου-εξόδου (Μυτιλήνη) δείχνουν ότι, αν και γενικά οι χρονοαποστάσεις ακολουθούν τις χιλιομετρικές αποστάσεις (Γράφημα 1), υπάρχουν ορισμένες περιπτώσεις όπου η ποιότητα των οδών που συνδέει τον οικισμό με τη Μυτιλήνη δημιουργεί προβλήματα σύνδεσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν τα χωριά του Πλωμαρίου, αλλά και το Α τμήμα του νησιού, όπου η διαφορά μεταξύ χρονοαπόστασης - χιλιομετρικής απόστασης είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι κοντά στη Μυτιλήνη, αντικατοπτρίζοντας έτσι το επίπεδο των συνδέσεων και την απομόνωση των συγκεκριμένων οικισμών. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι περιοχές αυτές συμπίπτουν με τις περιοχές όπου οι δηλώσεις των αρχηγών δείχνουν μη ελκυστικές περιοχές.

Οι τιμές των δεικτών του Πίν. 3 για την ύπαρξη και εξυπηρέτηση υπηρεσιών δημοσίου συμφέροντος δείχνουν ότι για την εξυπηρέτηση από Εφορεία, η ύπαρξη 4 Εφορειών (Χάρτης 3) στο νησί επιτρέπει την επαρκή εξυπηρέτηση σε μεγάλο μέρος της έκτασής του, με εξαίρεση ορισμένες περιοχές που καλύπτονται από τις Εφορείες Μυτιλήνης και Καλλονής. Για την Εφορεία Μυτιλήνης ευθύνεται ο μεγάλος αριθμός οικισμών που εξυπηρετούνται, ενώ για την Εφορεία Καλλονής ευθύνεται η απόσταση των οικισμών του Α τμήματος του νησιού από την έδρα της υπηρεσίας. Για τις άλλες υπηρεσίες που περιλαμβάνονται στον Δ5, τη Διεύθυνση Γεωργίας² και την Πολεοδομία, η ύπαρξη της υ-

2. Αν και λειτουργούν παρατήματα της Διεύθυνσης Γεωργίας στην Καλλονή και στη Μύρινα (Λήμνος), και ορισμένες υπηρεσίες μπορούν θεωρητικά να προσφέρονται και από τα Κέντρα Πολίτη στις έδρες των δήμων, οι βασικές υπηρεσίες πληροφόρησης παρέχονται μόνο από το κεντρικό κατάστημα της Μυτιλήνης, γι' αυτό και θεωρείται εδώ ότι η υπηρεσία παρέχεται μόνο στη Μυτιλήνη.

πηρεσίας μόνο στην πόλη της Μυτιλήνης δεν επιτρέπει την εύκολη εξυπηρέτηση από το σύνολο των οικισμών εκτός Μυτιλήνης. Ταυτόχρονα, η απόσταση των υπηρεσιών αυτών από τους οικισμούς αντικατοπτρίζει και την αδυναμία εύρεσης εργασιών των κατοίκων των οικισμών αυτών στο δημόσιο τομέα.

Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στις υπόλοιπες υπηρεσίες δημοσίου συμφέροντος (Δ6, Χάρτες 4 και 5), που πρακτικά είναι συγκεντρωμένες στη Μυτιλήνη. Έτσι, εκτός από τις ταχυδρομικές υπηρεσίες, για τις οποίες η υπάρχουσα υποδομή φαίνεται να είναι επαρκής, για τις τραπεζικές υπηρεσίες και τις υπηρεσίες τηλεπικοινωνιών η υποδομή φαίνεται να μην είναι χωρικά κατανομημένη με τρόπο που να καλύπτονται οι ανάγκες των κατοίκων σημαντικών περιοχών του νησιού, και ιδιαίτερα του Α τμήματός του (Πραλακίδης 2000).

Αντίθετα, οι τιμές των δεικτών του Πίν. 3 για τις λειτουργίες των ΟΤΑ της Λέσβου στην παιδεία και στην υγεία (Χάρτες 6 και 7), δείχνουν ότι η βασική παιδεία στο νησί (Δ5) υποστηρίζεται ικανοποιητικά, με μια μικρή εξαίρεση να αποτελούν τα λύκεια, όπου η ανάγκη συγκέντρωσης των μαθητών, από τη μια, και η έλλειψη ικανού αριθμού μαθητών που παρακολουθούν μαθήματα λυκείου σε απομονωμένους και μικρούς οικισμούς, από την άλλη, έχει οδηγήσει στην αναγκαιότητα μετακίνησης των μαθητών σε σημαντικές αποστάσεις καθημερινά. Στην περίπτωση των υποδομών υγείας (Δ7, Χάρτης 5), με την παραδοχή ότι τα Κέντρα Υγείας και τα Περιφερειακά Ιατρεία καλύπτουν τις βασικές ανάγκες περίθαλψης του πληθυσμού μακριά από το Νοσοκομείο της Μυτιλήνης, γίνεται δεκτό ότι οι υπάρχουσες υποδομές είναι ικανοποιητικές.

Η γενική εικόνα που διαφαίνεται από τους χάρτες που αναλύουν τους απλούς δείκτες που χρησιμοποιούνται αναδεικνύει την έντονη χωρική πόλωση σε όλες σχεδόν τις υποδομές και βασικές υπηρεσίες που υποδηλώνει η συγκέντρωση του πληθυσμού στην περιοχή της Μυτιλήνης και στις κοντινές περιοχές της Γέρας, του Δ. Ευεργέτουλα, της Αγιάσου και της Θερμής (συνολικά στους πέντε δήμους κατοικεί το 59% του συνόλου του πληθυσμού της Λέσβου), ενώ ένας άλλος σημαντικός πόλος αναδεικνύεται στην περιοχή της Καλλονής. Στο υπόλοιπο

Γράφημα 1.

Απόσταση (χμ.) και χρονοαπόσταση (ελάχιστος χρόνος προσέγγισης σε λεπτά) των παλαιών ΟΤΑ της Λέσβου από Μυτιλήνη

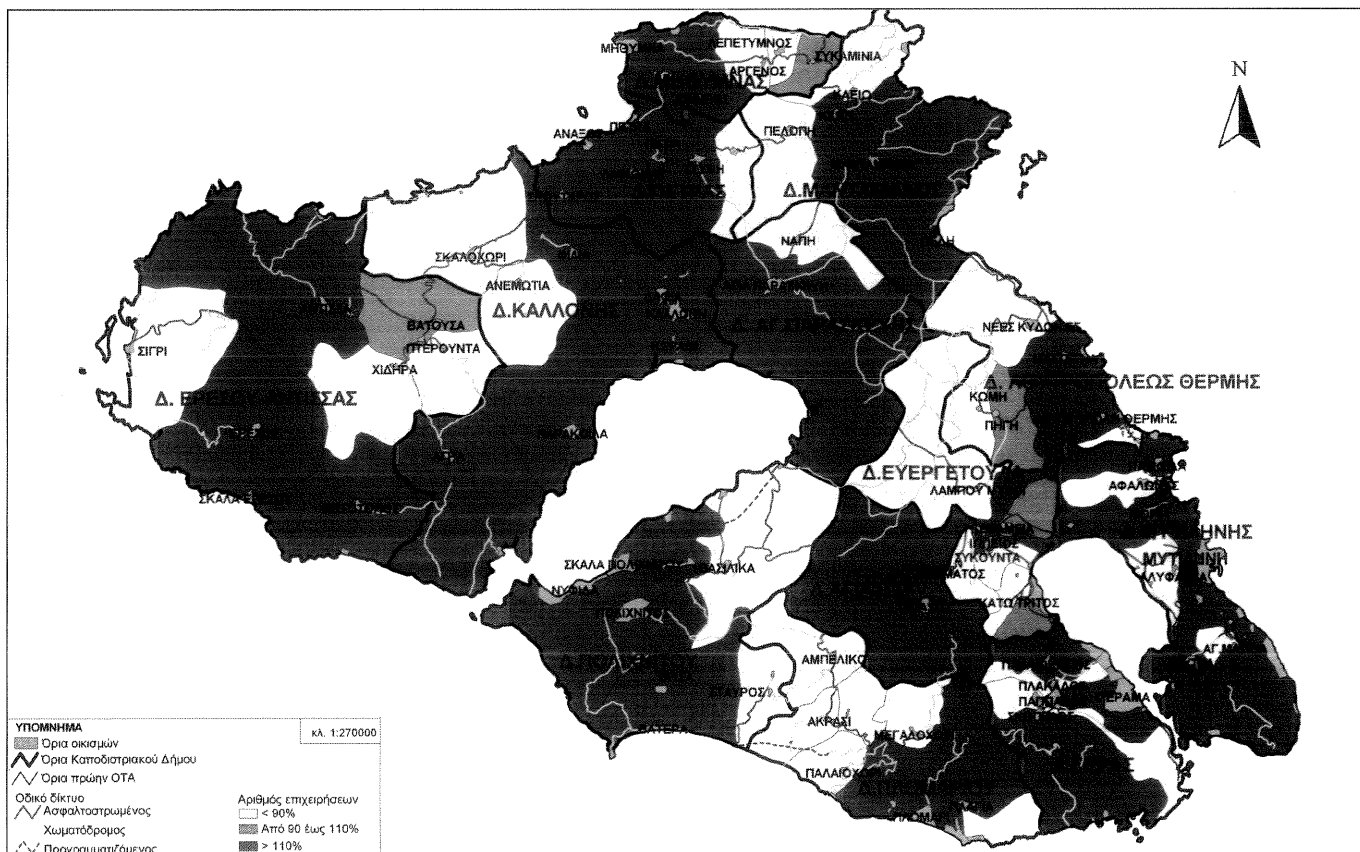
νησί υπάρχουν άλλοι πόλοι (Πλωμάρι, Μόλυβος-Πέτρα, Πολιχνίτος, Άντισσα, Μανταμάδος), αλλά σαφώς μικρότερης σημασίας. Αυτό όμως που οι χάρτες και οι δείκτες από τους οποίους αυτοί έχουν προέλθει δεν μπορούν να δείξουν είναι η ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, για την οποία θα πρέπει να αναζητηθούν διαφορετικοί δείκτες. Το ζήτημα αυτό είναι κεντρικό στην προσέγγιση που επιχειρείται εδώ και θα συζητηθεί στη συνέχεια αναλυτικότερα.

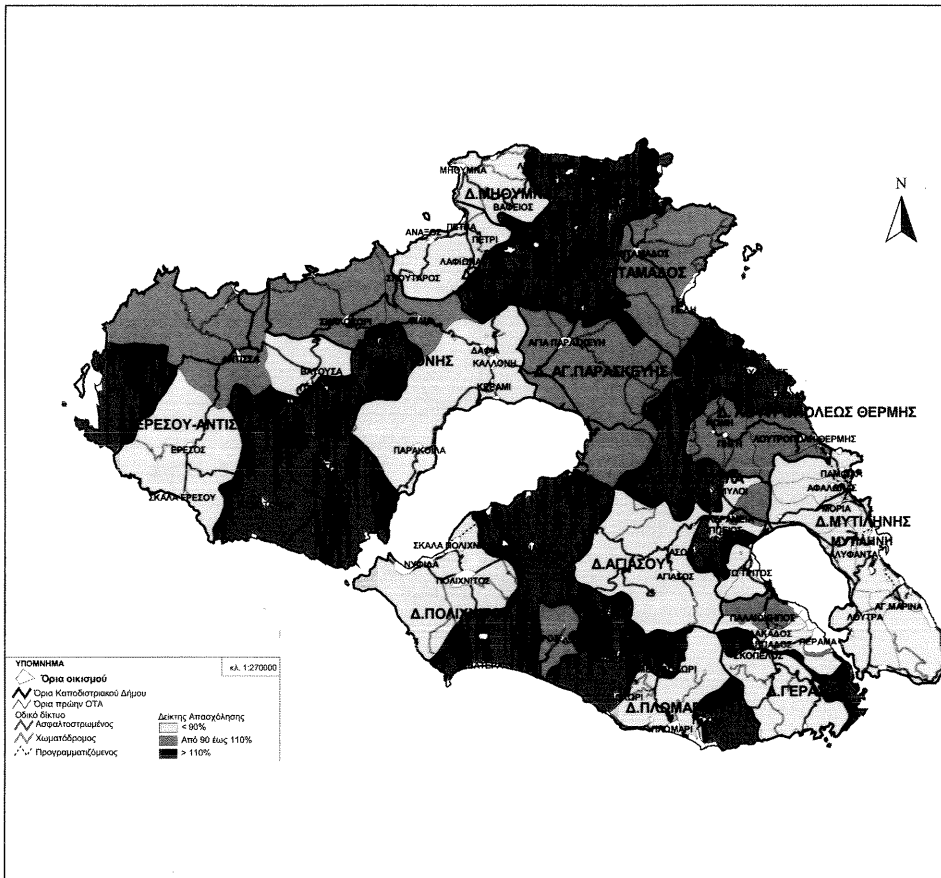
II. Δυναμικότητα οικισμών

Οι παραπάνω απλοί δείκτες ανέδειξαν ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της ελκυστικότητας των διαφόρων περιοχών της Λέσβου, αλλά φαίνεται ότι μεμονωμένοι δεν μπορούν να αποδώσουν τη συνολική εικόνα. Ο σύνθετος δείκτης *δυναμικότητας των οικισμών* αναπτύχθηκε για να αποδώσει περισσότερο ολοκληρωμένα την εικόνα αυτή, καθώς συνδυάζει όλους τους επιμέρους δείκτες που παρουσιάστηκαν ήδη (οδικό δίκτυο, επιχειρήσεις, βασικές υποδομές και υπηρεσίες) και ταυτόχρονα περιλαμβάνει επιπλέον χαρακτηριστικά, όπως ο πληθυσμός σε κάθε οικισμό. Ουσιαστικά ο δείκτης αυτός αποτελεί επέκταση ενός παρόμοιου δείκτη που είχε υπολογιστεί στο παρελθόν για τη Λέσβο (Πραλακίδης 2000), με την προσθήκη επιπλέον παραμέτρων, οι οποίες εκφράζουν τις απόψεις των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων.

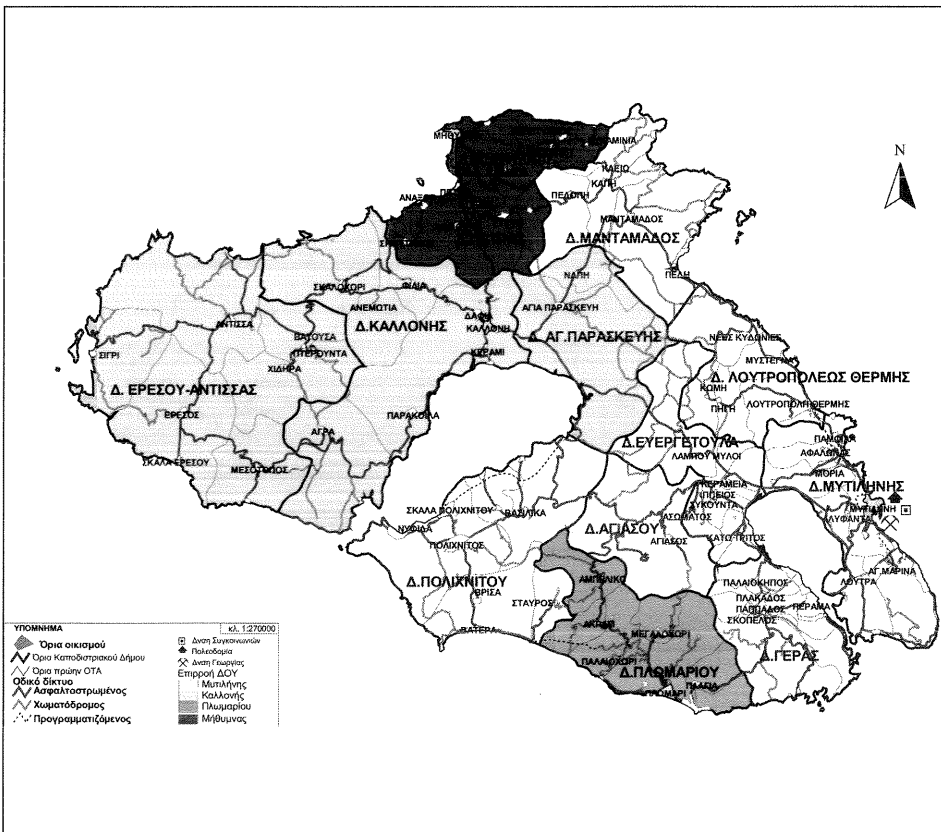
Τα αποτελέσματα που παρουσιάζονται στο Χάρτη 8 δείχνουν ότι η αποσπασματική εικόνα που σχηματίζεται από τα αποτελέσματα των επιμέρους δεικτών των οικισμών εμφανίζεται περισσότερο πλήρης. Έτσι, στις πέντε κατηγορίες δυναμικότητας των οικισμών, την 1η θέση και μοναδική στην 1η κα-

Χάρτης 1.
Συγκέντρωση επιχειρήσεων
(2001) ανά πρώην ΟΤΑ

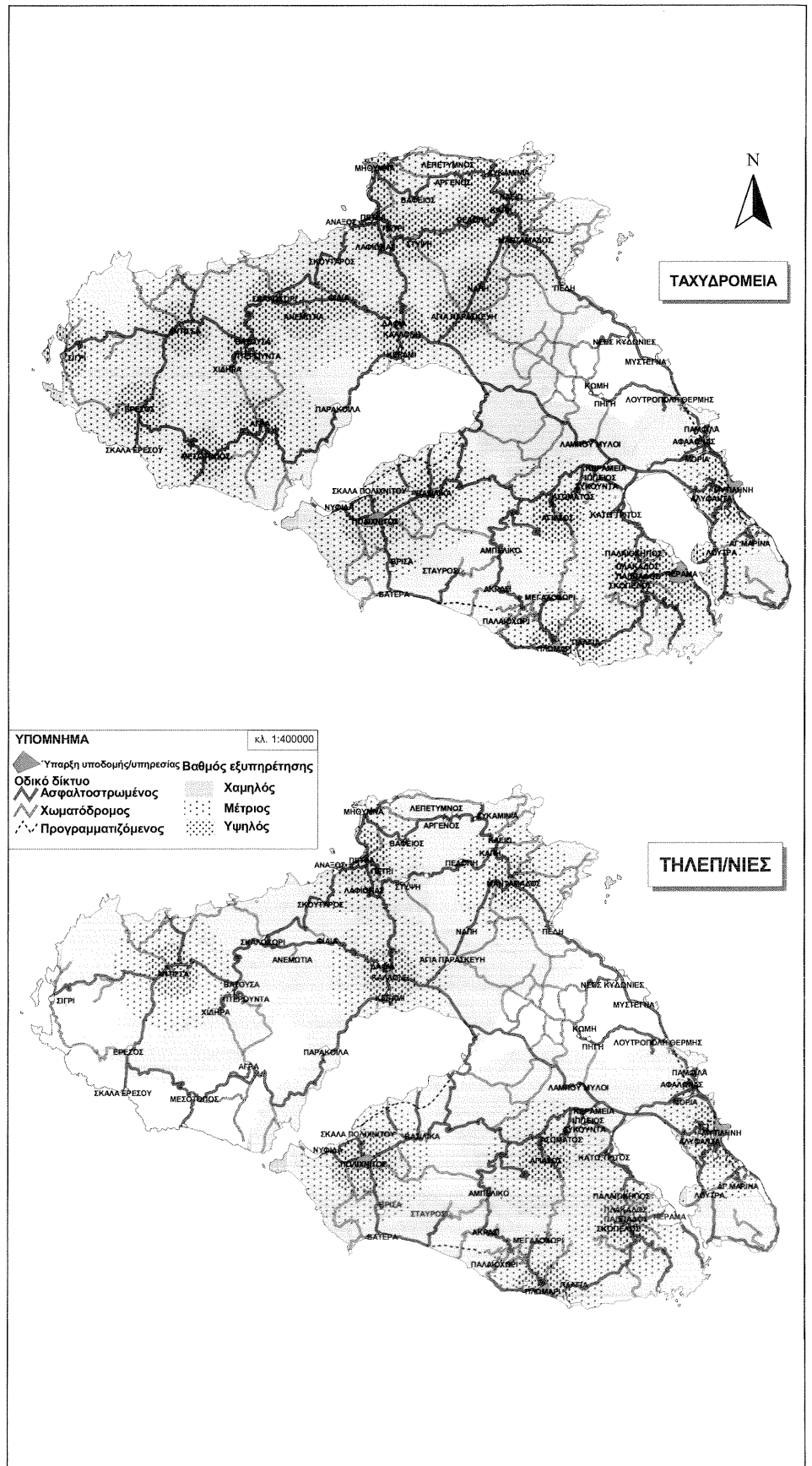

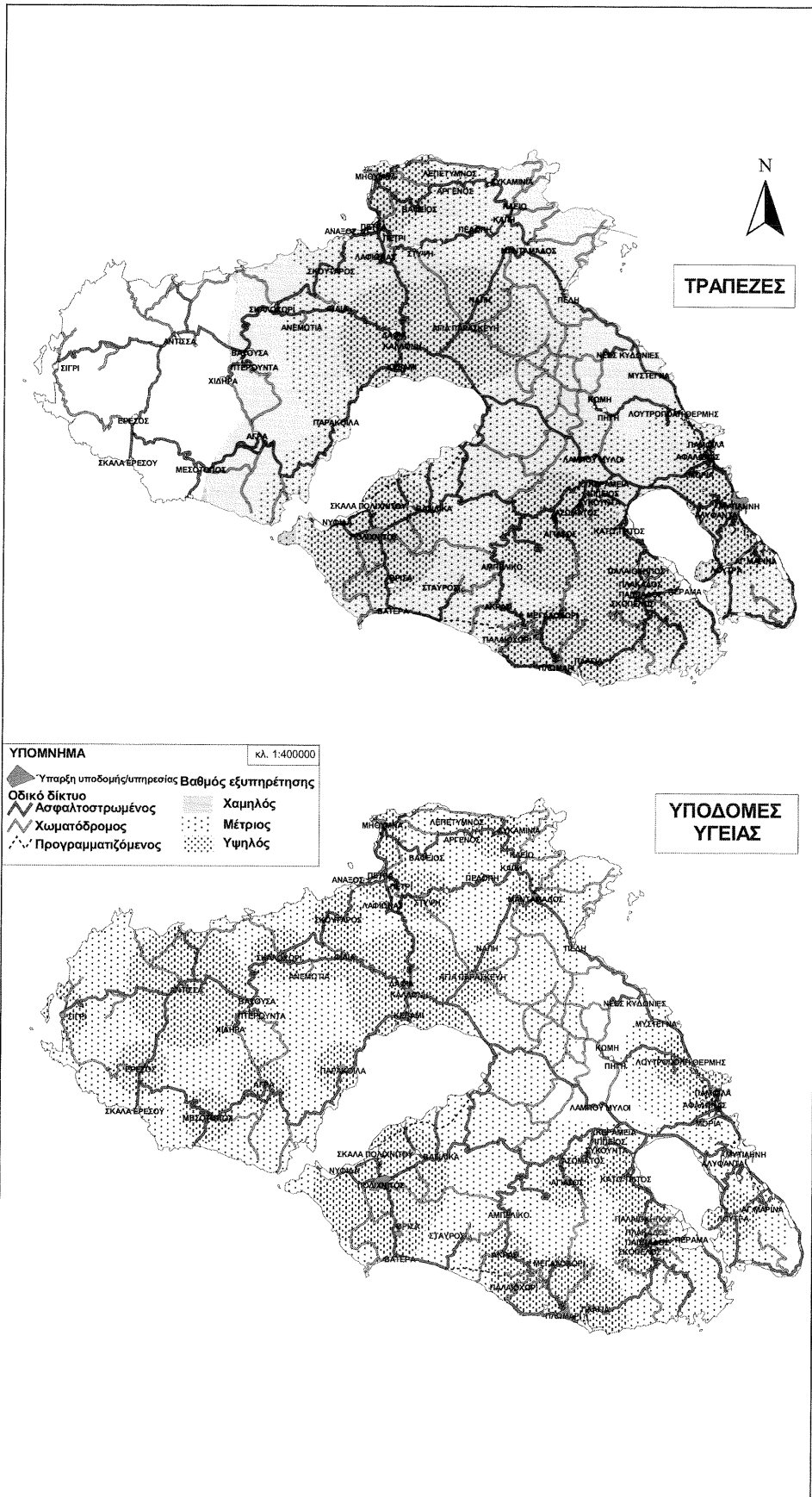
Χάρτης 2.
Απασχόληση στον Υγηνή τομέα
(γεωργία)

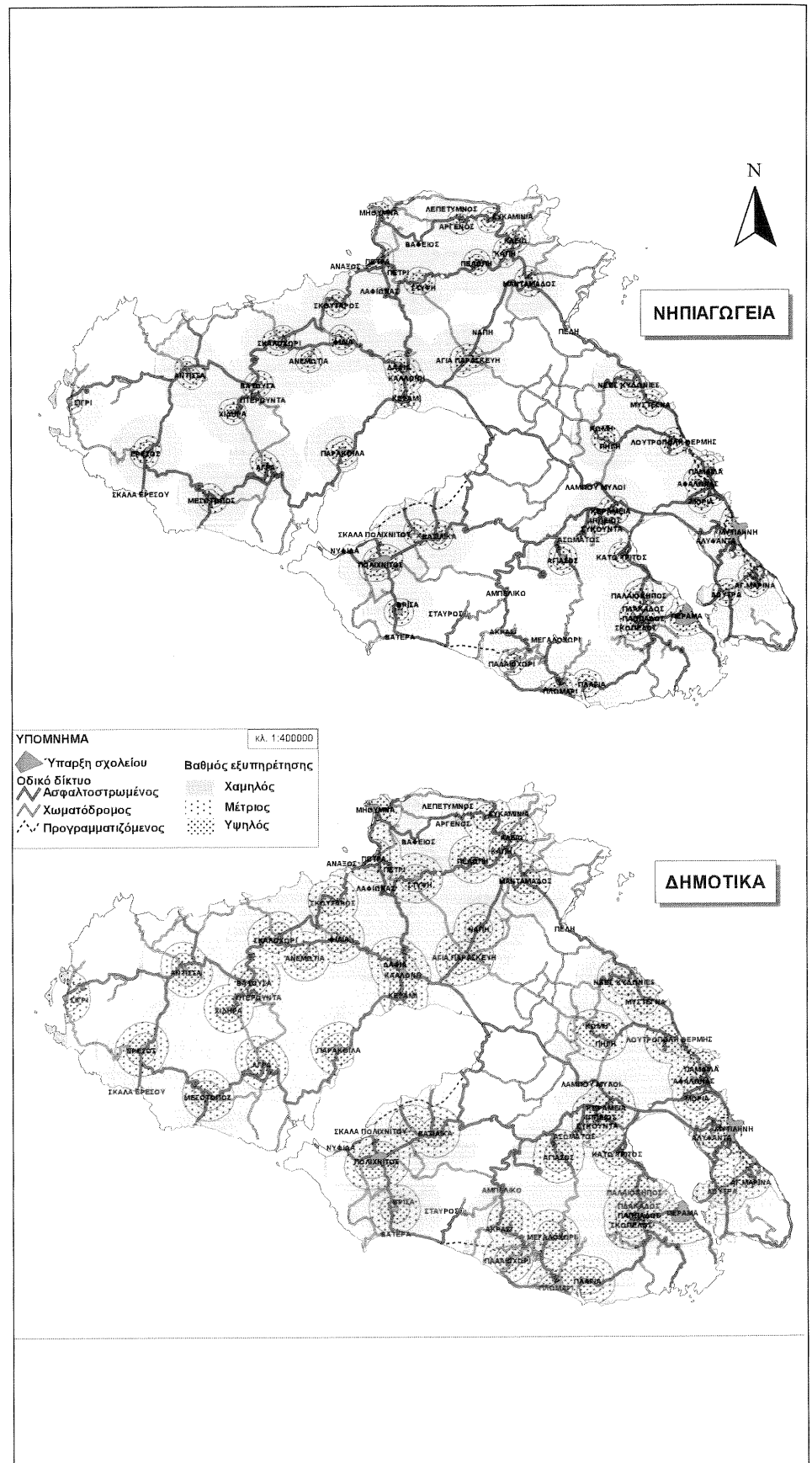
Χάρτης 3.
Ζώνες επιρροής/εξυπηρέτησης
υφιστάμενων υποδομών/υπηρεσιών
δημοσίου συμφέροντος

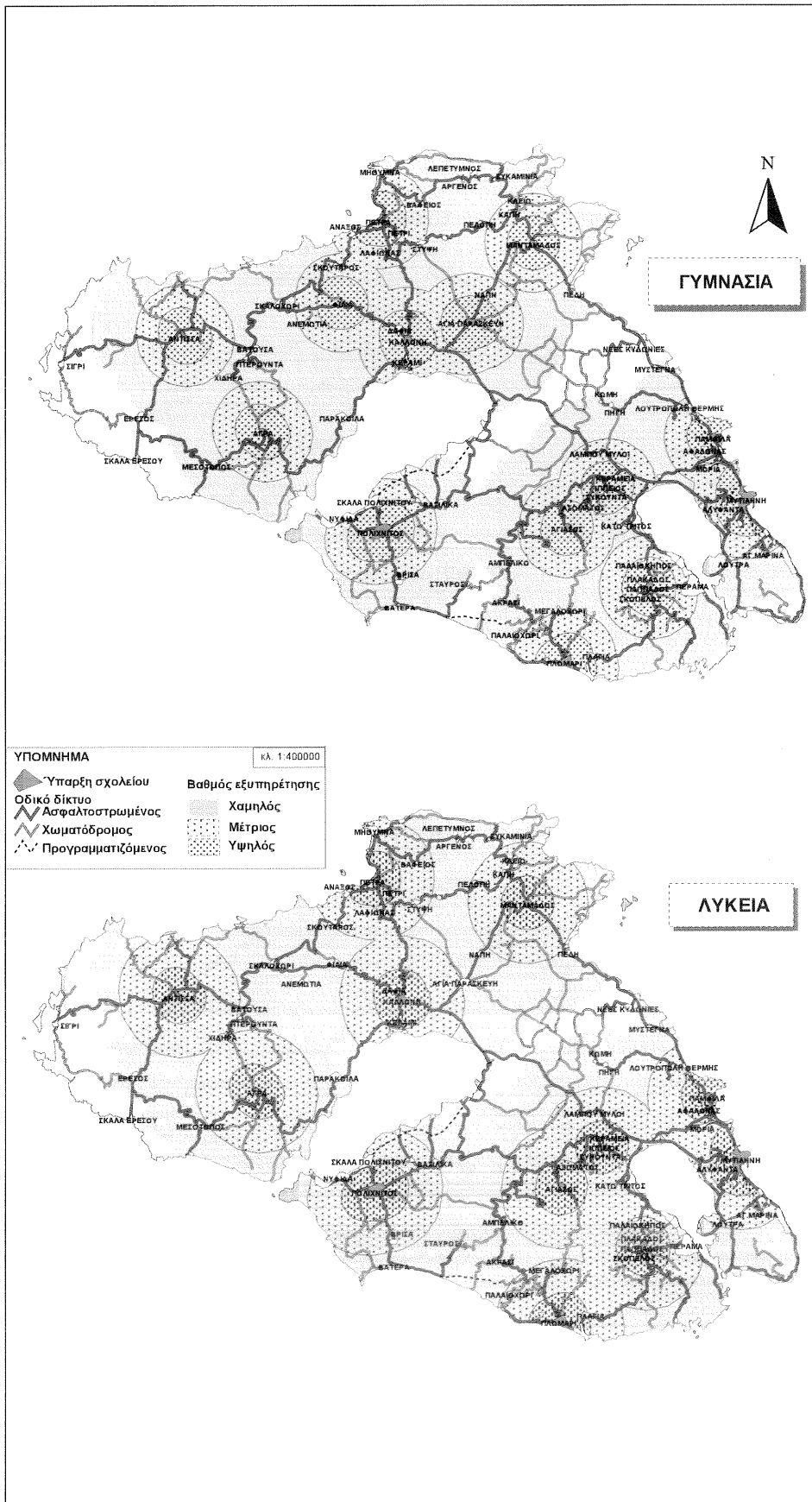
Χάρτης 4.
 Ζώνες επιρροής/εξυπηρέτησης
 υφιστάμενων υποδομών/υπηρεσιών
 (ταχυδρομεία - τηλεπικοινωνίες)

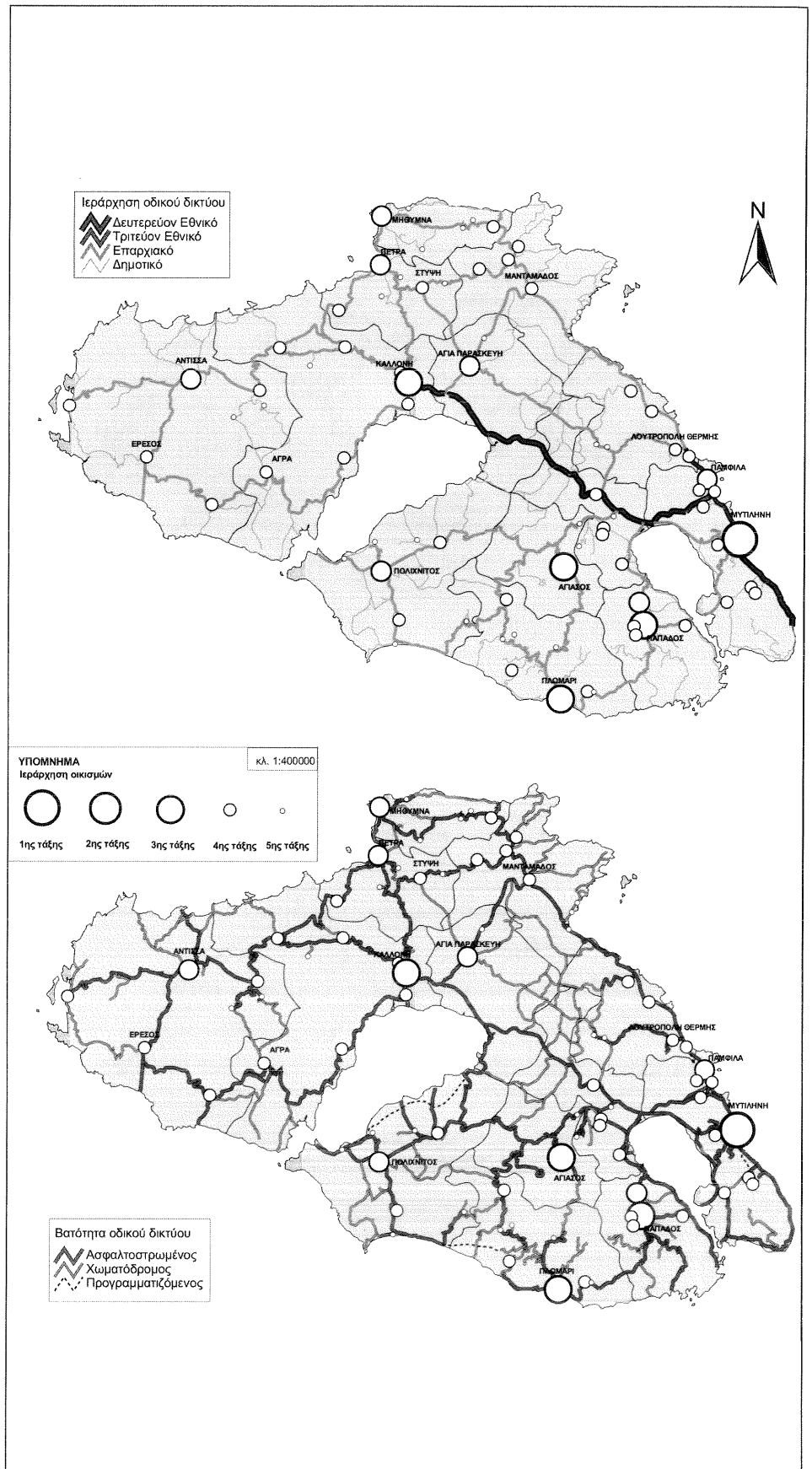
Χάρτης 5.
 Ζώνες επιρροής/εξυπηρέτησης
 υφιστάμενων υποδομών/υπηρεσιών
 (τραπέζες - υποδομές υγείας)

Χάρτης 6.
 Ζώνες επιρροής/εξυπηρέτησης
 υφιστάμενων υποδομών
 πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης

Χάρτης 7.
 Ζώνες επιρροής/εξυπηρέτησης
 υφιστάμενων υποδομών
 δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης

Χάρτης 8.
Ιεράρχηση δυναμικότητας
οικισμών Λέσβου

τηγορία (δυναμικότητα μεγαλύτερη από 9) καταλαμβάνει –όπως είναι αναμενόμενο– η Μυτιλήνη. Στη 2η κατηγορία δυναμικότητας (τιμές από 6 ως 7) κατατάσσονται 4 σημαντικοί οικισμοί, που αποτελούν και έδρες νέων ΟΤΑ του νησιού (έπειτα από τις συγχωνεύσεις του 1997): είναι η Καλλονή, το Πλωμάρι, η Αγιάσος και ο Παπάδος (Γέρα). Στην επόμενη κατηγορία δυναμικότητας (τιμές από 4 ως 6), κατατάσσονται 7 οικισμοί (Παλαιόκηπος, Αντισσα, Αγ. Παρασκευή, Μόλυβος, Πέτρα, Πάμφιλα και Πολιχνίτος, με αύξουσα σειρά τιμών δυναμικότητας), κυρίως εξαιτίας της ύπαρξης σημαντικού αριθμού επιχειρήσεων και της συγκέντρωσης υποδομών εκπαίδευσης σε αυτούς τους οικισμούς, ενώ ορισμένοι, όπως ο Μόλυβος, η Πέτρα και ο Πολιχνίτος, αποτελούν και σημαντικούς τουριστικούς κόμβους. Στην επόμενη κατηγορία δυναμικότητας (τιμές από 2 ως 4) κατατάσσονται ορισμένοι σημαντικοί οικισμοί όπως η Ερεσός, η Λουτρόπολη Θερμής και ο Μανταμάδος, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας (η Λουτρόπολη Θερμής έχει πολύ χαμηλούς βαθμούς σε εξυπηρέτηση υποδομών-υπηρεσιών, καθώς οι κάτοικοι εξυπηρετούνται από τη γειτονική Μυτιλήνη, στον Μανταμάδο βρίσκεται μικρός αριθμός επιχειρήσεων, και η Ερεσός έχει πολύ υψηλή τιμή χρονοαπόστασης και χαμηλή εξυπηρέτηση σε υποδομές-υπηρεσίες). Στην τελευταία κατηγορία δυναμικότητας (τιμές από 0 ως 2) κατατάσσονται οι υπόλοιποι μικροί οικισμοί, πολλοί όμως από τους οποίους αποτελούν οργανικές ενότητες με μεγαλύτερα κέντρα, κυρίως στην περιοχή της Μυτιλήνης, της Γέρας και της Καλλονής (Πραλακίδης 2000).

4. Συζήτηση των αποτελεσμάτων και συμπεράσματα: προς ένα νέο τρόπο προσδιορισμού της ελκυστικότητας

Στην εργασία αυτή επιχειρήθηκε η ενοποίηση ποιοτικών και ποσοτικών μετρήσεων στην εκτίμηση της ελκυστικότητας μιας περιοχής, με την παραδοχή ότι μια τέτοια ενοποίηση είναι εφικτή με τη χρήση ποιοτικών εκτιμήσεων για συγκεκριμένες περιοχές, χρονική περίοδο και ομάδα/ες πληθυσμού ως βάση για την εξαγωγή ποσοτικών δεικτών.

Τα αποτελέσματα μιας τέτοιας προσπάθειας για την εκτίμηση της ελκυστικότητας της Λέσβου για τους αρχηγούς των αγροτικών εκμεταλλεύσεων αποκαλύπτουν ότι στις ποιοτικές εκτιμήσεις των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων είναι σαφής η συσχέτιση της ελκυστικότητας της περιοχής με τις αδυναμίες και ελλείψεις που αυτή παρουσιάζει σε μια σειρά παραγόντων, που μπορούν να διακριθούν σε τρεις θεματικές ομάδες: εισοδήματα και απασχόληση, υποδομές-υπηρεσίες, απομόνωση· σε ένα σχήμα οι ποσοτικοί δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν επιβεβαιώνουν τη χωρική του απεικόνιση: το ελκυστικό κέντρο με τα προάστιά του και η μη ελκυστική ύπαιθρος, με μικρούς πόλους να παρουσιάζουν καλύτερη εικόνα.

Οι τιμές τόσο των απλών δεικτών όσο και του σύνθετου δείκτη της δυναμικότητας των οικισμών επιβεβαιώνουν ότι από τη μια στο ελκυστικό κέντρο με τα προάστιά του είναι συγκεντρωμένες οι περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης εκτός γεωργίας, εύκολη πρόσβαση στις υπάρχουσες υποδομές για όλες τις απαραίτητες υπηρεσίες και στις συνδέσεις με την υπόλοιπη χώρα. Από την άλλη, στην απομακρυσμένη ύπαιθρο επικρατεί ακριβώς η αντίστροφη εικόνα, με την απόσταση από το κέντρο του νησιού να επιβαρύνει σημαντικά την ελκυστικότητα. Τα χαρακτηριστικά παραδείγματα των Α περιοχών του νησιού (πε-

ριοχή Ερεσού) και άλλων απομονωμένων θυλάκων (ορεινό Πλωμάρι, Β άκρο του νησιού), δείχνουν ακριβώς ότι οι θεματικές ομάδες που επισήμαναν οι αρχηγοί των εκμεταλλεύσεων (απασχόληση, υποδομές-υπηρεσίες, απομόνωση) σε αυτές τις περιοχές παρουσιάζουν τις πιο αρνητικές τιμές. «Ανάμεσα» σε αυτές τις ακραίες περιοχές κατατάσσονται ορισμένοι μικρότεροι πόλοι ελκυστικότητας, που συμπίπτουν με μεγαλύτερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις και την αυξημένη διαθεσιμότητα σε εργασία και καλύτερη πρόσβαση σε υποδομές που οι συγκεντρώσεις αυτές συνεπάγονται. Ο σημαντικότερος τέτοιος πόλος είναι η Καλλονή, η γεωγραφική θέση της οποίας της επιτρέπει να λειτουργεί ως «προτεύουσα» του Β και Α τμήματος του νησιού.

Όσον αφορά στους δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν, φαίνεται ότι μπορούν όντως να αποδώσουν με ποσοτικά δεδομένα τις ποιοτικές απόψεις των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων για την ελκυστικότητα της Λέσβου σε σημαντικό βαθμό. Ιδιαίτερα ο σύνθετος δείκτης δυναμικότητας των οικισμών φαίνεται ότι αποδίδει τη χωρική κατανομή μιας σειράς από σημαντικές λειτουργίες και υποδομές των οικισμών σε συνάρτηση με την απόστασή τους από το αστικό κέντρο και σημείο εισόδου και εξόδου από το νησί. Οι κυριότερες αδυναμίες των δεικτών έχουν να κάνουν με δύο θέματα:

1) Το πρώτο αναφέρεται στην εκτίμηση των ευκαιριών απασχόλησης εκτός πρωτογενούς παραγωγής. Ο δείκτης των επιχειρήσεων που ενεργοποιούνται σε μια περιοχή αποτελεί ικανοποιητικό δείκτη, αλλά δεν μπορεί να αποδώσει όλη τη διάσταση της αγοράς εργασίας σε μια περιοχή. Η ανάγκη για περισσότερους και πιο εκλεπτυσμένους δείκτες είναι και εδώ έντονη.

2) Το δεύτερο και σημαντικότερο θέμα που αναδεικνύεται έχει να κάνει με την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών, που υποστηρίζονται από τις υποδομές που μετρούν οι δείκτες που χρησιμοποιούνται. Οι δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν, τόσο οι απλοί –που μετρούν βασικά υποδομές– όσο και ο σύνθετος δείκτης δυναμικότητας των οικισμών, δεν μπορούν να εκτιμήσουν την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών. Το θέμα αυτό είναι ιδιαίτερης σημασίας, καθώς η ποιότητα των υπηρεσιών αναφέρθηκε από τους αρχηγούς των εκμεταλλεύσεων και απαιτείται περαιτέρω εκλεπτύση των δεικτών που θα χρησιμοποιηθούν για να την εκτιμήσουν.

Συνολικά όμως, φαίνεται ότι η ποιοτική εκτίμηση των παραγόντων που συγκροτούν την ελκυστικότητα («μαλακή» ελκυστικότητα) μπορεί να αποτελέσει τη βάση για τη μετέπειτα εκτίμηση με τη χρήση περισσότερο σύνθετων δεικτών χαρακτηριστικών της περιοχής («σκληρή» ελκυστικότητα). Η ένωση δύο τόσο διαφορετικών μεθοδολογιών μπορεί να γίνει στη βάση των παραδοχών που έχουν τεθεί, δηλαδή με βάση τον ορισμό συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και με τη διερεύνηση των διαφορών που αυτές περιλαμβάνουν. Το παράδειγμα των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων που χρησιμοποιήθηκε εδώ είναι χαρακτηριστικό τόσο για τη σημασία που φέρει για τον προσδιορισμό των παραμέτρων που συγκροτούν την ελκυστικότητα μιας περιοχής, όσο και για τις μεγάλες διαφορές που παρατηρούνται στο εσωτερικό του, διαφορές που, όπως αναλύθηκε, αντιστοιχούν και σε διαφορές στις παραμέτρους της ελκυστικότητας.

Όλα αυτά δεν συνεπάγονται ότι μια τέτοια ένωση μεθοδολογιών μπορεί να γίνει άμεσα ή είναι τόσο εύκολη όσο υπονοείται από την παραπάνω συζήτηση. Αντίθετα, οι δυσκολίες που ανακύπτουν είναι σημαντικές και έχουν να κάνουν τόσο με μεθοδολογικά ζητήματα (ορισμούς των κατάλληλων κοινωνικών ομάδων κυρίως και χωρική «μετάφραση» των απόψεών τους σε ποσοτι-

κούς όρους μακρο-δεικτών) όσο και με ζητήματα συμβατότητας των μεθόδων σε εννοιολογικό επίπεδο και εύρεση κατάλληλων δεικτών για μέτρηση των ποιοτικών απόψεων των ομάδων που θα χρησιμοποιηθούν για την εκτίμηση.

Η εργασία αυτή αποτελεί μια πρώτη τέτοια προσπάθεια «ένωσης» των δύο διαφορετικών μεθόδων, τόσο σε εννοιολογικό και θεωρητικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο μετρήσεων. Επιχειρείται η διερεύνηση των αντιλήψεων μιας κοινωνικής ομάδας που αποτελεί «κλειδί» για την περιοχή έρευνας, και έπειτα η χρήση δεικτών που να προέρχονται από τις αντιλήψεις αυτές και που να μετρούν χαρακτηριστικά της περιοχής. Αν και η προσπάθεια αυτή δεν είναι ολοκληρωμένη, εντούτοις αποτελεί έναν πρόλογο σε μελλοντικές παρόμοιες προσπάθειες, καθώς προσφέρει ένα νέο τρόπο εκτίμησης της ελκυστικότητας στα όρια ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων μέτρησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bunce, M. (1994), *The Countryside Ideal: Anglo-American Images of Landscape*, London & New York: Routledge.
- Γούσιος, Δ. (1999), «Ύπαιθρος, αγροτικός χώρος και μικρή πόλη: από τη γεωργοποίηση στην τοπική ανάπτυξη», στο Οικονόμου, Δ., Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάπτυξης και πολιτικής*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας / Gutenberg, σ. 157-207.
- Cloke, P. (1997), «Poor Country: Marginalisation, Poverty and Rurality», στο Cloke, P., Little, J. (επιμ.), *Contested Countryside Cultures: Otherness, Marginalisation and Rurality*, London & New York: Routledge.
- Commission of the European Communities (1997), *Rural Developments*, CAP working papers, Brussels.
- Commission of the European Communities (2002), *First Progress Report on Economic and Social Cohesion*, COM 2002 (46) final, CEC, Brussels.
- Copus, A. K., Crabtree, J. R. (1996), «Indicators of Socio-Economic Sustainability: An Application to Remote Rural Scotland», *Journal of Rural Studies*, 12(1): 41-54.
- Cross, M., Nutley, S. (1999), «Insularity and Accessibility: The Small island Communities of Western Island», *Journal of Rural Studies*, 15(3): 317-330.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1981), *Οδηγία του Συμβουλίου 81/645/ΕΟΚ της 2ης Ιουλίου 1981, σχετικά με την λίστα των λιγότερο ευνοημένων περιοχών της Κοινότητας, με την έννοια της οδηγίας 75/268/ΕΟΚ (Ελλάδα)*, ΟJL 238, 24/08/1981, σ. 0001-0054.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (2001), *Ενότητα της Ευρώπης, αλληλεγγύη των λαών, πολυμορφία των περιοχών: Δεύτερη Έκθεση σχετικά με την οικονομική και κοινωνική Συνοχή*, Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ε.Κ., Λουξεμβούργο.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1987), *3η περιοδική έκθεση για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των περιφερειών*, Βρυξέλλες.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1991), *Οι περιφέρειες κατά τη δεκαετία του '90. 4η περιοδική έκθεση για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των περιφερειών*, Βρυξέλλες.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1994), *Ανταγωνιστικότητα και συνοχή: οι τάσεις στις Περιφέρειες. 5η περιοδική έκθεση για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και την ανάπτυξη των περιφερειών της Κοινότητας*, Βρυξέλλες.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1997), *Σχέδιο Ανάπτυξης Κοινοτικού Χώρου. 1ο επίσημο σχέδιο*, Noordwick, Holland.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1999), *6η περιοδική έκθεση για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση και την ανάπτυξη των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Βρυξέλλες.
- EURISLES (1997), *Στατιστικοί δείκτες των περιφερειακών ανισοτήτων που σχετίζονται με τη νησιωτικότητα και την περιφερειακότητα*, Μυτιλήνη: Εργαστήριο Τοπικής και Νησιωτικής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος.
- Gilg, A. W. (1996), *Countryside Planning: The First Half Century*, London: Routledge.
- Gray, J. (2000), «The Re-invention of the Rural», *Sociologia Ruralis*, 40(1).
- Greek Travel Pages* (2001), Greece's monthly travel-tourism guide, www.gtp.gr.
- Haartsen, T., Groote, P., Huigen, P. P. (2003), «Measuring Age Differentials in Representations of Rurality in the Netherlands», *Journal of Rural Studies*, 19(2): 245-252.
- Halfacre, K. (1995), «Talking about Rurality: Social Representations of the Rural as Expressed by Residents of Six English Parishes», *Journal of Rural Studies*, 11(1): 1-20.

- Harrington, V., O'Donogue, D. (1998), «Rurality in England and Wales 1991: A Replication and Extension of the 1981 Rurality Index», *Sociologia Ruralis*, 38(2): 178-203.
- Hoggart, K., Buller, H., Black, R. (1995), *Rural Europe: Identity and Change*, London: Arnold.
- Howarth, W. (1995), «Land and Word: American Pastoral», στο Castle, E. N. (επιμ.), *The Changing American Countryside: Rural People and Places*, University Press of Kansas.
- Κίζος, Θ. (2003), *Η δυναμική του αγροτικού τοπίου: εκτίμηση χωρικών επιπτώσεων πολιτικών στην ύπαιθρο των νησιών του Αιγαίου*, διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος.
- Κίζος, Θ., Κουλούρη, Μ. (2004), «Η μεταβολή του αγροτικού τοπίου ως αποτέλεσμα οικονομικών και δημογραφικών αλλαγών: η περίπτωση της ελαιοκαλλιέργειας στη Λέσβο», *Πρακτικά του 7ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*, Μυτιλήνη.
- Κίζος, Θ., Σπιλάνης, Γ. (2002α), «Ελκυστικότητα της υπαίθρου σε λιγότερο ευνοημένες Περιοχές (Less Favored Areas, LFAs): η περίπτωση της Λέσβου», *Πρακτικά του 6ου Πανελληνίου Γεωγραφικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 3-6/10/2002.
- Κίζος, Θ., Σπιλάνης, Γ. (2002β), «Στρατηγικές επιβίωσης αγροτικών νοικοκυριών σε λιγότερο ευνοημένες Περιοχές (LFAs): η περίπτωση της Λέσβου», παρουσίαση στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, με τίτλο *Η κοινωνία της υπαίθρου σε ένα μεταβαλλόμενο αγροτικό χώρο*, Αθήνα 21-23/11/2002.
- Λαμπριανίδης, Α. (2000), *Οικονομική γεωγραφία: στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Λαμπριανίδης, Α. (επιμ.) (2004), *Η επιχειρηματικότητα στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο: η περίπτωση της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Maillet, P. (1998), «La statistique au service de la politique régionale», 4th CEIES Seminar: *Regional Information Serving Regional Policy in Europe*, Rennes 30-31/1/1998.
- Marsden, T. (1999), «Rural Futures: The Consumption Countryside and Its Regulation», *Sociologia Ruralis*, 39(4).
- Mazzarol, T., Choo, S. (2003), «A Study of the Factors Influencing the Operating Location Decisions of Small Firms», *Property Management*, 21(2): 190-208.
- Νιτσιάκος, Β. (1995), *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου: στον απόηχο της μακράς διαρκείας*, Αθήνα: Πλέθρον.
- OECD (1994), *Creating Rural Indicators for Shaping Territorial Policy*, Paris: OECD.
- Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή Ε.Κ. (1987), *Μειονεκτικές νησιωτικές περιοχές*, Βρυξέλλες: Ευρωπαϊκές Κοινότητες.
- Παπαδόπουλος, Α. Γ. (επιμ.) (2004), *Η ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο*, Αθήνα: Gutenberg.
- Πολύζος, Σ., Πετράκος, Γ. (2001), «Χωροθέτηση των επιχειρήσεων στην Ελλάδα: ανάλυση προσδιοριστικών παραγόντων και εμπειρική διερεύνηση», *Τόπος*, 17: 93-123.
- Πραλακίδης, Σ. (2000), *Αξιολόγηση και προτάσεις βελτιστοποίησης του οδικού δικτύου της Λέσβου*, μεταπτυχιακή διατριβή στο ΠΜΣ, «Περιβαλλοντική Πολιτική και Διαχείριση», Μυτιλήνη: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Περιβάλλοντος.
- Portnov, A. B., Erell, E., Bivand, R., Nilsen, A. (2000), «Investigating the Effect of Clustering of the Urban Field on Sustainable Population Growth on Centrally Located and Peripheral Towns», *International Journal of Population Geography*, 6: 133-154.
- Richardson, T. (2000), «Discourses of Rurality in E.U. Spatial Policy: The European Spatial Development Perspective», *Sociologia Ruralis*, 40(1).
- Ruben, R., Pender, J., Kuyvenhoven, A. (2004), «Less Favoured Areas», *Food Policy*, Special Issue, 29(4): 295-466.
- Ruben, R., Pender, J. (2004), «Rural Diversity and Heterogeneity in Less-Favoured Areas: The Quest for Policy Targeting», *Food Policy*, 29(4): 303-320.
- Σπιλάνης, Γ., Σπυριδωνίδης, Η., Μισαηλίδης, Ν. (2002), «Προσπελασιμότητα στα νησιά του Αιγαίου: πραγματική και εικονική απόσταση», εισήγηση στο 7ο Εθνικό Συνέδριο Χαρτογραφίας *Νησιωτική Χαρτογραφία*, Μυτιλήνη 24-26/10/2002.
- Σπιλάνης, Γ., Ιωσηφίδης, Θ., Κίζος, Θ. (επιμ.) (2004), *Στρατηγικές ανάπτυξης σε μειονεκτικές περιοχές*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Skuras, D., Meccheri, N., Moreira, M. B., Rosell, J., Stathopoulou, S. (2005), «Entrepreneurial Human Capital Accumulation and the Growth of Rural Businesses: A Four-Country Survey in Mountainous and Lagging Areas of the European Union», *Journal of Rural Studies*, 21: 67-79.
- Van Dam, F., Heins, S., Elbersen, B. S. (2002), «Lay Discourses of the Rural and Stated and Revealed Preferences for Rural Living. Some Evidence of the Existence of a Rural Idyll in the Netherlands», *Journal of Rural Studies*, 18(4): 461-476.
- Williams, R. (1985, ανατύπωση 1996), «A Problem of Perspective», στο Crow, G. (επιμ.), *The Sociology of Rural Communities*, τόμ. I, Cheltenham: Elgar Publishing, σ. 239-243.